6

Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk

Prof. Dr. Macit Gökberk



Cumhuriyet'in okurlarına armağanıdır. Paraya satılmaz.

eskikitaplarim.com

Cumhu

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Ağustos 1997

AYDINLANMA FELSEFESİ, DEVRİMLER VE ATATÜRK

MACİT GÖKBERK

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

GİRİŞ

Türk toplumu özellikle on sekizinci yüzyılın ortalarından beri *Batı uygarlığına katılma* çabaları içindedir. Başka bir deyişle ülke, yaklaşık bin yıldır içinde yer aldığı *İslam kültür çevresi*'nden ayrılıp Batı *kültür çevresi*'ne girmeye uğraşmaktadır. Kültür çevresini değiştirmeye de Türk toplumunu, yeryüzü ölçüsündeki ve yanı başındaki tarihsel gelişmeler zorlamıştır. Ancak, buradaki olgu, sıradan bir kültür çevresini değiştirmeden daha ötede olan bir şeydir: Bir çağdan öbür çağa, *ortaçağ*'dan *yeniçağ*'a bir geçiştir de... Baştaki dağınık girişimlerden sonra, *Tanzimat*'la, *"resmileşip"* gitgide bütünleşme yoluna giren bu yöneliş, başka etkenler yanında, bir sürü duraksama ve engellemeler yüzünden, gerektiği gibi kendini gerçekleştirememiştir; böylece de ortaçağdan büsbütün çıkılamamıştır. Bu duraksamaları aşıp Türk toplumuna, onu ortaçağdan kesin olarak ayıracak adımları attıran *Mustafa Kemal Atatürk* olacaktır. Onun *devrim*'inin temel anlamı budur, denilebilir.

I. AYDINLANMA FELSEFESİ ve SANAYİ UYGARLIĞININ KÖKLERİ

Ortaçağdan yeniçağa geçişin ne olduğunu, bu geçişte nelerin bırakılıp nelerin alındığını ya da nelerin bırakılması ve alınması gerektiğini anlamak için bu iki çağı, dünya görüşlerini oluşturan başlıca düşünceleri bakımından karşılaştırmak yararlı olur.

A. Batı'nın Ortaçağdan Çıkışı

Belli bir zaman birimi değil de, bir *kültür biçemi* (üslübu) olarak *ortaçağ,* insanlık tarihinin evrensel bir olgusudur. Akdeniz çevresinin Antik kültür kalıtımı üstünde gelişen Hıristiyan ve İslam ortaçağları ise, birbirlerine ayrıca yakındırlar.

Ortaçağ kültürünün baş özelliği, *dinsel* nitelikte olmasıdır. Din, bu kültürün taşıyıcısıdır. Batı'da ortaçağı kapayıp yeniçağı başlatan *Rönesans (Renaissance)* dönemi, ortaçağın dine dayanan dünya görü-

şüne son vermeye, aklın ışığıyla aydınlanan bir kültür tutumunu oluşturmaya başlayacaktır. Bu süreç, bütün yeniçağı kaplayarak günümüze değin ulaşacaktır.

Sözü geçen geşiçi, bir çağın dünya görüşünü en temelinden yansıtan *felsefe*'nin (1) -başlıca sorunlar bakımından- gelişmesi üstünde izlersek, yeniçağın nelere karşı çıktığını, neleri getirip yerleştirmek istediğini kavramış oluruz.

Batı ortaçağının kendine özgü felsefesi, *Skolastik* felsefedir. Ortaçağı boydan boya geçen (yaklaşık 800-1500 yılları arasında) bu felsefe, adının da söylediği gibi (2), bir *okul* felsefesidir: Din adamlarını yetiştirmeyi göz önünde bulunduran bir öğretidir. Yalnız öğretim için kullanıldığından, araştırma konusu yapılmadığından kadrosu genişlemez. Görevi de, Hıristiyanlığın dogmalarını Antik felsefeden devşirilen bilgilerle bir öğreti olarak oluşturmaktır. Başka bir deyişle, *felsefe*'nin organı olan aklın yardımıyla inanç konularını kavranılır yapmak, bunları kanıtlamaktır. Bu konuda ilkin akıl ile inancın uzlaşabileceği sanılmış (Anselmus); sonra aklın inancı bir yere kadar destekleyebileceği, ondan sonrasına ancak inançla ulaşılabileceği (Thomas); en sonunda da fel-

(1) "Felsefe, zamanını kavramış olmaktır." Hegel, *Rechtsphilosophie I, 17 (Lasson)*

(2) Schola (Latince)=okul.

sefe (dolayısıyla bilim) ile dinin birbirleriyle uzlaştırılamayacak ayrı ayrı yapıları olduğu ileri sürülmüştür (Occam). Bu sonuncu anlayışla da *felsefe* ve *bilimler* -aklın ve deneyin ürünleri- *dinden bağımsız olma* yoluna gireceklerdir. Oysa bundan önce -ortaçağın başlarında ve ortalarında- dinin hizmetindeydiler (Philosophia ancilla theologiae).

Bu son gelişmeye de, bütün *Skolastik felsefe* boyunca süren *"tümcel kavramlar tartışması"* yol açmıştır.

Tümcel kavramlar gerçek midirler?

Bunların başlıbaşına bir varlıkları var mıdır?

Skolastik'in ilk döneminde bunların bilinç dışında gerçek varlıkları olduğuna inanılmış, son döneminde ise bunların gerçek olmayıp bizim nesnelere taktığımız adlar oldukları ileri sürülmüştür. *Adcılık* (nominalizm) anlayışının vardığı bu sonuç çok önemliydi: Çünkü *'Tanrı'* gibi, *"ruh"* gibi duyulurüstü olan kavramların nesnel varlıkları yoksa, bunlar kanıtlanamaz da... Bu anlayışta ruhun ölmezliği, Tanrı'nın varlığı, sonsuzluğu vb. bütün *deneyüstü konular* -Hıristiyanlık inancını taşıyan bu temel dogmalar- artık *bilinemez* olmuşlardır. Bunlara ancak inanılır. Gerçek olan, yalnız tek tek nesnelerdir, bireylerdir. Bunları da deney ile bildiğimize göre, her türlü bilginin kaynağı deneylerdir. Böylece, deneyleri akılla değerlendiren felsefenin dini desteklemek, ka-

nıtlamak işini göremeyeceği anlaşıldığından, felsefe dine hizmetten azat edilip kendi yolunda yürümeye başlayacaktır. Bununla da, özgür, bağımsız bir dünya kültürü olan *Rönesans* ufukta belirecektir.

Batı Skolastik felsefesinin son dönemindeki bir başka gelişme olan *istenççilik* (voluntarizm) anlayışının etkili olması da, Rönesans kapılarını açacaktır. Bu çığırın başında yer alan İngiliz düşünürü Duns Scotus'a (1270-1308) göre, *istenç* (irade) *akıl*'dan öncedir, üstündür. Bu, Tanrı'da da, insan'da da böyledir. Tanrı'da da istenç akıldan ağır basar. Örneğin, Tanrı böyle istediği içindir ki, *"iyi"*, iyi olmuştur, belli bir *inanç*, o inanç olmuştur. Bunların başka türlü olmalarını da isteyebilirdi Tanrı. Bu anlayışta da dinin dogmaları kanıtlanamaz olmaktadırlar. Bunlar tanrısal istencin akıl ermez ürünleridir. İnsan, özü bakımından bilen değil, isteyen bir varlıktır. Bilginin de, mutluluğun da kaynağı istençtir, çünkü insanda istenç özgürdür. İnsan özgür olunca da, kendisi kendi çabasıyla da kurtulabilir. Böylece, kurtuluş için kilisenin aracılık etmesine gerek kalmıyordu (3). Bu anlayışla da, Tanrı'nın buyruğu ile değil de, kendi özgür istenci ile yeni bir dünya kültürü yaratacak Rö-

(3) Hıristiyanlığın bir inancına göre, *"İlk Günah"* yüzünden insan kendi başına kalkınamayacak biçimde zedelenmiştir. İnsanın suçluluktan kurtulabilmesi için, ona Tanrı'nın yardımı, bağışı gerekir. Buna da Kilise aracılık eder. Bundan önceki büyük Hıristiyan düşünürleri (Augustinus, Thomas) hep böyle düşünürler.

nesans insanı, tarih sahnesine çıkmak üzere hazırlanmış oluyordu.

B. Yeniçağın Başlaması: Rönesans

Sözcük anlamı, *"yeniden doğuş"* olan *Rönesans'*ta yeniden doğan, bin yıllık ortaçağda ortadan çekilmiş olan Antik çağın tutumudur. Bu tutumu kendisine örnek alan Rönesans düşüncesi, hep ortaçağa tepki olan şu özellikleri geliştirir:

Ortaçağda felsefenin yalnız dinin hizmetinde çalıştırılmasına karşılık, Rönesans felsefesi, bütün Rönesans kültürüne uygun olarak, *bağımsız,* yalnız kendine dayanan, konusunu ve amacını kendisi belirleyen bir felsefe olmak ister. Bu bağımsızlığı ile, yine Antik felsefede olduğu gibi, anlamak ve bilmek istenen bütün konulara eleştirici bir yöntemle ve çeşitli çığırlar açısından eğilir. Kilisenin otorite saydığı Antik ve Hıristiyan düşünürlerinin *doğru'*yu bulmuş olduklarına inanan ortaçağ skolastiğine karşılık, Rönesans düşünürü için *doğru,* bulunmuş değildir, belki de sonsuza dek *araştırılacaktır,* aranması da gerekir. Bu anlayış, Rönesans düşünürünü tutkulu bir araştırıcı yapmıştır. Rönesans'taki büyük buluşlar (pusula, ateşli silahlar, basım) ve keşiflere (deniz yolları, Amerika kıtası) yol açmada, bu araştırma coşkusunun da payı olacaktır.

1. Akılcı, Özgür, Laik Bir İnsanlık Kültürü

Rönesans felsefesi, bundan böyle bütün yeniçağa damgasını vuracak olan arayan, araştıran, eleştiren yaklaşımıyla ilk olarak insan ruhunu ele almış, Antik felsefe kaynaklarından yararlanarak *(humanizma* yoluyla), ortaçağın bin yılında bilinmeyen bir insan anlayışını ortaya koymuştur: Rönesans'ın ilk humanisti sayabileceğimiz Petrarca (1304-1374), insanın ne olduğunu bilmek ister; doğru yaşamın ölçüsünü Hıristiyanlıkta değil, Antik felsefenin bir öğretisinde, Roma stoasında bulur: İnsan için en yüksek değer, en yüksek mutluluk *ruh'unun bağımsızlığı,* özgürlüğüdür. Buna da *inan* ile değil, *akıl* ve *erdem* ile ulaşılır. Bu dünya başlı başına bir değerdir; üstünde durup düşünülmelidir. Macchiavelli'ye (1469-1527) göre ise, canlı bir doğa gücü olan insanın ana içgüdüsü egemen olma isteğidir. Hıristiyanlık, alçakgönüllüğü en büyük erdem saymakla, insanın dünyadan elini eteğini çekmesini öğütlemekle, onun yaradılışını, özünü çarpıtmıştır. Rönesans'ın büyük humanisti ve eğitimcisi Rotterdam'lı Erasmus (1469-1538), her şeyin -dogmaların, geleneklerin, göreneklerin- *aklın incelemesi'*nden, *eleştirisi'*nden geçirilmesini ister; bununla da *laik* ve *özgür* bir insanlık kültürünü gerçekleştirmeyi amaçlar.

Ortaçağ felsefesi *"İnsan nedir?", "İnsanın bu*

dünyadaki yeri ve anlamı nedir?" sorusunu araştırmayı gerekli bulmamıştı. Çünkü ortaçağ insanının ne olduğu, yeri ve anlamı aşkın bir yerden, Tanrı katından belirlenmişti. *İnsan,* kendisini aşan, kendi üstündeki bir düzenin ancak bir aracıydı.

Rönesans dinsel yaşantıya da özgürlük getirmiştir. *'Akıl dini"*ya da *"doğal din"*denilen görüşte, bu özgürlük son sınırına varmıştır. Bu anlayışa göre din, tanrısal istencin kendini belli etmesi demek olan *vahiy* değil, *aklın ürünü*'dür. Dinin temel inançlarını bize aklımız gösterir; çünkü bu tür inançlar, bizim doğamızda, aklımızda yerleşiktirler. Akıl dini, tarih boyunca ortaya çıkıp gelişen bütün dinlerin kaynağıdır. Bu kaynağa dönmeli, zamanın dinlerde yaptığı akla aykırı eklentileri temizleyerek, yalnız akla, sağduyuya uygun olan inançlarla yetinmelidir. "Bir Tanrı vardır; ona karşı saygılı davranmak insanı erdemli yapar vb. doğrular, insana *inan* konusunda bol bol yetişir" (Jean Bodin ve Herbert of Cherbury).

2. Ulusal Devlet, Bilgi ve Demokrasi

Rönesans'ın baş özelliği, ortaçağı kapayarak yeniçağı her bakımdan başlatan bir gelişme olmasıdır. Onun için, günümüzde de geçerlikleri olan, şurada burada uygulanan, üzerlerinde tartışılan devlet anlayışlarının da başlangıçları Rönesans'ta bulunabilir:

İlkçağda görülmeyen ve tarih sahnesi için yepyeni olan bir *devlet* anlayışının, *ulusal devlet* görüşünün ilk temsilcisi Macchiavelli'ye göre, *devlet* gücünü bir *ulus*'tan almalı, üstünde *kilise*'yi, *ümmet*'i bulmamalıdır. *Hukuk* dinden değil, *devletin özü*'nden türetilmelidir. Çünkü *devlet* doğal bir kurumdur; bu dünya için kurulmuştur, *öbür dünya* ile ilgisi yoktur. Grotius da devlet öğretisine din dışı bir kaynağı, insanın ussal doğasında yerleşik olan, insanın doğuştan getirdiği haklar demek olan *"doğal hukuk"*kavramını temel yapar. İlk olan *hukuk*'tur; *devlet,* sonra, hukuku korumak için oluşturulmuştur -ortaçağ için ise hukuk, temelleri Tanrı'da olan evrensel bir ahlak düzeninin bir bölümüdür-.

Rönesans'ta *demokrasi* anlayışını da *Monarkomak*'lar adı verilen düşünürler geliştirmiştir. Onlara göre, asıl *egemen* olan *halk*'tır. Devletin başındakiler *halkın efendisi* değil, *görevlisi*'dirler. Dolayısıyla, görevlerini kötüye kullanırlarsa, halk onları uzaklaştırabilir. Sosyalist devlet öğretilerini Rönesans düşüncesi, romanlaştırılmış ideal devlet tasarıları, birer *utopia* olarak işlemiştir. Thomas Morus *"Utopia"*sında, Campanella *"Güneş Devleti"*nde, bir adada bulunduğunu tasarladıkları ideal devletlerinde, adaletsizlik ve anarşinin nedeni saydıkları özel mülkiyeti kaldırırlar. Devleti yönetecekleri sıkı bir eğitim ve elemenden geçirirler. Yurttaşların kendilerini

sanat ve bilim ile yetiştirmeleri için onlara bol bol boş zaman bırakırlar. Yine bir adada diye düşündüğü ideal devletini Francis Bacon *bilim*'e dayatır. Bu devlet yüksek kültürünü ve gücünü "Bilimler Hazinesi" denilen bir örgüte borçluydu. Devlet bu merkezin sağladığı, ürettiği bilgilerle yönetilecekti. *"Bilmek, egemen olmaktır"* diyen Francis Bacon, Rönesans'ın ve sonraki yüzyılların sağladığı bilgilerle insanoğlunun doğaya ve topluma nasıl egemen olma yoluna girdiğini önceden sezmiş gibidir.

3. Yeni Bir Doğa ve Evren Görüşü

Bilgi'nin *egemenlik* sağladığı, en açık olarak, ilkin *doğayı bilme* konusunda görülecektir. Rönesans'ın -ilkçağda da bulunmayan- en özgün başarısı olan *yeni doğa bilimi,* doğaya ilk ve ortaçağların bilmediği bir yaklaşımla yönelebilmekten doğmuştur.

Ortaçağ, Hıristiyanlığın dünya görüşüne uyduğu için, Aristo-Ptolemaiso (Batlamyus) sistemindeki doğa tasarımını benimsemişti. Bu sisteme göre *yeryüzü* ile *gökyüzü* yapı ve yasaca birbirinden ayırdılar ve *evren* gelişmesini bitirmiş sonlu ve duruk bir varlıktır; yer de evrenin salt merkezidir, bütün gök cisimleri onun çevresinde sıralanmışlardır.

Bu evren tasarımından ayrılmanın Rönesans'ta ilk belirtilerini doğanın gelişen, açılan -*dinamik*- son-

suz bir varlık olduğu anlayışı getirmiştir *(Nicolaus Cusanus).* Ancka, asıl Kopernik'in (1473-1543) *güneşmerkezli evren sistemi* yeni doğa bilimini başlatacak, bundan böyle doğa gerçeğine hep bu tasarımla yaklaşılacaktır. Bu yaklaşımın temelindeki *"doğanın gerçek görünüşünü bize duyumları işleyen düşünme sağlar"* savı, günümüze dek modern doğa biliminin ana çalışma ilkesi olacaktır. Bu arada Giordano Bruno *evrenin birliği'*ni *"yeryüzü ile gökyüzü yapı ve yasaca ayrı değiller"*- ve sonsuzluğunu - *"evren gökkubbesinde bitmez"*- bir panteist metafizik bağlam içinde belirtmiş, Tanrı-'nın kendisi ve onun gibi güzel olan doğayı coşku ile yaşanıp tapılacak bir konu saymıştır. oysa ortaçağ için asıl gerçek ve değer tinsel varlık olduğundan, maddi nitelikte olan doğa pek ilgi konusu değildir. Felsefenin ağırlık merkezi Tanrı ve ruh kavramları üstünde toplanmalıdır. *(Augustisnus).*

*Gökbilimi'*ne temelden devrim getiren, Hıristiyanlığın insanı evrenin merkezi sayan görüşünü altüst ettiği için kilisenin hırçın tepkilerini yol açan - Giordano Bruno, 1600 yılında yakılmıştı- Kopernik'in doğa görüşünü, Kepler ile Galilei bilimsel olarak işleyip geliştireceklerdir. Artık animist-estetik tasarım bırakılmış, her yerde *"fizik nedenler, güçler"* aranmış, doğanın "geometrik orantılar"dan oluştuğu ileri sürülmüş *(Kepler),* deney ile matematik düşün-

ceyi birleştirmeden doğan, doğaya ilişkin yeni bilgilere ulaştıracak bir yöntem geliştirilmiştir *(Galilei)*.

Galilei'ye göre, *"Doğa matematik yapılıdır, matematiğin dili ile yazılmış bir kitaptır; bu kitabı okumayı bilmek gerekir."* Onun için temel gerçeği devinim olan doğa olayları, *matematik* ile çözümlenmelidir. Bu da, doğa olayını ölçülebilen yönlerine ayırmak, sonra bunların arasındaki işlevsel bağlılıkları ölçülerle göstermek demektir. Bu anlayışla da, günümüz doğa biliminin temeli olan *matematiksel fizik* doğmuş oluyordu. -Oysa, ortaçağın benimsediği Aristo fiziği, bir nitelikler fiziğiydi. Doğada olup bitenler, nicel devinimler nedeniyle değil, nitel değişimler yüzünden olur-.

Rönesans'ın getirip geliştirdiği yeni doğa anlayışı ve bilgisi, Rönesans kültürünün en özgün, en büyük başarısıdır. *Bilim* ve *teknoloji*'ye dayanan modern *sanayi uygarlığı*'nın arkasında bu başarı yatar.

Bilgiyi *egemen olma* aracı sayan Francis Bacon, "Doğaya egemen olmak için onu doğru olarak bilmek gerekir" diyor. Bunun için de ilkin önyargılardan -onun deyişiyle, *idoller*'den- kurtulmalıdır. Bunların arasında otoritelere körü körüne bğalanmaktan doğan kuruntular da -tiyatro idolleri- vardır. Otoritelerin yanılgıları böylece sürüp gider. Bacon, *"kendimize inanalım"* der. Bu da, ortaçağın tutumuna baştan aşağı ters düşen, tam bir Rönesans insanının an-

layışıdır. Çünkü ortaçağ, doğruların kilisenin otorite saydığı düşünürlerce bulunmuş olduğuna inanıyor ve bunlara güvenilmesini istiyordu.

C. İslam Düşüncesi'nin Ortaçağı Aşamaması

İslam ortaçağı ile *Hıristiyan ortaçağı* arasında, ana tutum bakımından, benzerlikler vardır. Batı ortaçağ felsefesi, Yunan felsefesinden yararlanarak Hıristiyanlığın dogmalarını kavranılır, kanıtlanır bir duruma getirmek istemişti. Müslümanlık Suriye ve Mezopotamya'ya yayılınca, buralardaki Hellenistik kültür ortamı üstünde gelişen *İslam felsefesi* de, bir Müslüman öğretisi niteliğinde oluşmak için, *Yunan felsefesi'*ne dayanmıştır. Batı ortaçağı felsefesinde olduğu gibi, İslam felsefesine başlangıçta Eflatun (bir ölçüde Farabi'ye), sonra da Aristo (İbni Sina ve İbni Rüşd'e) kaynak ve destek olmuştur. İslam felsefesi de bir açıdan skolastiktir. Onun da göz önünde bulundurduğu, din adamları ya da Müslümanlığın dünya görüşüne göre eğitilmiş insanlar yetiştirmektir. Başlıca *öğrenim* için kullanılan bir felsefe olduğundan, onda da *araştırma,* dolayısıyla bilgi kadrosunun genişlemesi söz konusu değildir. Bağlanılan büyük ustalar -Eflatun ve özellikle de Aristo- *"doğru"*yu bulmuşlardır. Artık yapılacak şey bu doğruları açıklama ve yorumlarla anlamaya, anlatmaya, Müslümanlıkla uzlaştırmaya çalışmaktır.

a) Batı'ya Antik Felsefeyi Aktaran: İslam

Ortaçağ İslam felsefesi, Yunan felsefesi kaynaklarından yararlanma bakımından Hıristiyan ortaçağ felsefesinden çok daha iyi durumdaydı. Çünkü Hıristiyan ortaçağınınkine göre eline Yunan felsefesinden daha çok yapıt geçmiş, bunları değerlendirmeye elverişli bir ortam ve anlayış da bulmuştur. *Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, Kavimler Göçü* gibi büyük, yıkıcı tarihsel olaylar yüzünden beşinci ve onuncu yüzyıllar arasında Batı dünyası kültürce çok gerilemişti. Başlangıçlarda -sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda- Hıristiyan skolastik felsefesinin elinde, Antik felsefe metni olarak, Aristo'nun mantığından birkaç kitap, Porphyrios'un *Eisagoge'*si ile Eflatun'un yalnız *Timaios Diyalogları* vardı.

Oysa aynı yüzyıllarda -Abbasiler dönemi- Antik felsefe metinlerinden çevirilere başlayan İslam dünyasının durumu şöyleydi: Eflatun'un *Devlet, Yasalar* ve *Timaios Diyalogları;* siyaset konusundakilerden başka Aristo'nun bütün yapıtları (4).

İslam dünyasının lehine olan bu fark on ikinci yüzyıla kadar sürecek, ondan sonra durum tersine dönmeye başlayacaktır. Çünkü on ikinci yüzyılın son-

(4)Bkz. Hilmi Ziya ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* İstanbul 1935.

larında Batı, özellikle Aristo'yu, Arapça çevirileri ve yorumları üzerinden, geniş kadrosuyla tanımak olanağını elde etmiştir. Bununla da bilgisinin sınırlarını birdenbire genişleterek skolastik flesefeyi doruğuna ulaştırmıştır. Bu gelişme sonunda inan ile aklın uzlaşamayacağı, dolayısıyla felsefenin -ve bilimin- dinden bağımsız olması gerektiği anlayışını yerleştiren nominalizm ile *Rönesans*'ın sınırlarına gelinmiştir.

İslam felsefesi ise Aristo skolastiğinden ileriye geçememiştir. Bu felsefe, skolastik niteliği dolayısıyla, Yunan felsefesi metinlerinden yapılan belirli sayıdaki çevirilerin çemberini kıramamış, bu çevirilerin kılı kırk yaran yorumlarını yüzyıllar boyunca yinelemekten öteye gidememiştir. Ancak, Antik felsefe metinlerinin tarihin yıkıntıları arasında yok olup gittiği bir sırada bu metinleri bulup saklaması, çevirip Batı'ya iletmesi, burada yalnız Batı için değil, bütün insanlık tarihi için dönüm noktası olacak bir gelişmeye yol açması, İslam felsefesinin olumlu tarihsel görevi olmuştur.

b) 12. Yüzyıl Sonrasındaki Duraklama

İslam felsefesinin son büyük düşünürü *İbni Rüşd* 1198 yılında öldüğüne göre bu felsefenin göreli olan yaratıcılığı, burada sona eriyor denilebilir. Bu aralar, on ikinci yüzyıl, *Oğuz* ve *Türkmen* boylarının *Ana-*

dolu'yu açıp burayı yurt edinmeye, siyasal örgütlerini, dolayısıyla birliklerini *(Selçuklu Devleti)* kurmaya koyuldukları (1192-1256) bir dönemdir (5). Buna göre, İbni Rüşd'ün ölümünden bir yüzyıl sonra, 1299 yılında, kurulan *Osmanlı Devleti,* İslam kültür çevresinin felsefe ve bilim bakımından artık durakladığı sıralarda tarih sahnesine girmiş ve on sekizinci yüzyıl içerlerine değin bu verimliliği tükenmiş, eskiyi yineleyip duran bir kültür çevresine kapanıp kalmıştır.

Oysa, on dördüncü yüzyıl Batı'da *Rönesans* belirtilerinin yer yer yüzeye çıkmaya başladığı dönemdir. *Felsefe* ve *bilim*'e dinden bağımsızlık, *birey*'e kilise karşısında özgür olma yollarını açan *nominalizm* ile *voluntarizm,* on dördüncü yüzyılda ağır basan felsefe akımlarıdır. Dante, Petrarca, Boccaccio gibi *bu dünya*'ya dönük ozanlar, bu yüzyılda yetişmişler; ortaçağın ortak kültür dili *Latince* karşısına çıkardıkları ulusal dilleri *İtalyanca*ya bir *kültür dili* olmak yolunu açmışlardır. Uzun yüzyıllar Hıristiyan Avrupa'nın büyük bir bölümü için siyasal bir çerçeve olmuş olan büyükRoma-Alman İmparatorluğu da yine bu yüzyılda çözülmeye başlar. İtalya'da, yeni politik düzen olarak, Floransa, Cenova, Venedik vb. gibi bağımsız *kent devletleri* oluşur. Bu bağımsız kent-

(5) Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Dönemi 1. Anadolu'nun Fethi,* İstanbul, 1944, s. 7.

lerin az çok özgür ortamlarında *Rönesans*'ın dünya denizlerine açılan, Amerika'yı bulan *girişken* insanları yetişecek, bunların sağladığı *servet birikimi* feodal ortaçağ yapısında temelli değişikliklere neden olacaktır.

İslam felsefesi ve bilimi ise bu sıralarda ve daha çok sonraları bir *Aristo Skolastiği*'nde donup kaldığı için *deney*'e açılamamıştır. Aristo mantığında güvenilir bilgilere *tümdengelim* yönetimi ile varılacağını inanılır. Oysa kavram çözümlemelerinden, önermeler arasında bağlantılar kurmaktan, kısaca salt düşünce içinde yapılan çıkarımlardan ileriye gitmeyen, dinin de işine gelen bu yolla yeni bilgilere varılamaz, bilgi kadrosu genişletilemez. Dine bağlılıktan kurtulup gerçeğin bütün alanlarına açılmak isteyen Rönesans felsefesi ve bilimi, onun için, ilkin Aristoculuğa karşı, tam bir birlik içinde, tepkide bulunmakla işe başlamıştır. Rönesans'da doğayı deneye dayanarak kavramak isteyenlerin başında yer alan Bernardino Telesio, otoritelerden kurtulmuş, bağımsız bir doğa bilgisinin gleişmesini engellediği için Aristo felsefesinin bütün akademilerden uzaklaştırılmasını ister. 1620'de *Francis Bacon* deneyden bilgi türetmenin yollarını sistemli olarak inceleyen yapıtına, Aristo'nun *Organon*'una karşı çıktığından, *Novum Organum (Yeni Alet)* adını vermişti (6).

(6) Organon, Organum=Alet. Burada, *düşünmenin aleti.*

Oysa İslam düşüncesi yakın zamanlara kadar Aristo'nun *Organon*'undaki mantık içinde dönüp durmuştur. Türkiye'de Aristo mantığından ayrılmanın ilk belirtilerini ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İtalyancadan çevrilmiş olan Miftah-al-Fünûn (1869) ile Ali Sedat'ın *Mizan-ül-ukul, fi'l-mantık ve'l usül*'ünde (1885) bulabiliyoruz (7). Demek ki, Aristo mantığı karşısına başka, yeni bir mantıkla *doğru bilgiler türetmek* yöntemini getiren Francis Bacon'un *Novum Organum*'undan ancak 240-265 yıl sonra aynı yöntem Türkiye'ye adım atabilmiştir. Rönesans'ın doğa ve insan gerçeğine bağımsız olarak yönelmesiyle birdenbire çoğalan bilgileri yaymada büyük yeri olan basım tekniğini Gutenberg 1450 yılında bulmuştu. Türkiye'de Türkçe olarak kitap basımı ile İbrahim Müteferika'nın çabalarıyla ancak 1719/20 yılında gelebilmiştir. 270 yıllık bu gecikmenin nedenleri de, ortada yayacak bilgilerin ve bunları isteyecek nitelikte yetişmiş çok sayıda insanın olmaması ya da belli türdeki bilgilerin yayılmasının istenmemesidir.

D. "Aydınlanma" Nedir?

Rönesans düşüncesini simgeleyen eğilimler, on

(7) Bkz. Necati Öner, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara, 1967.

yedinci yüzyılda Descartes, Spinoza, Leibniz vb.'nin büyük felsefe sistemlerinde işlenip olgunlaştıktan sonra, daha çok bir *kültür felsefesi* niteliğinde olan onsekizinci yüzyıl felsefesinde taşıdıkları olanakları geniş ölçüde ortaya koyacaklardır. Gerçeğe -özellikle insan gerçeğine- akılla -ve aklın gereci olan deneyle- yönelme; bütün konuları *akılla aydınlatma*'yı isteme, bu yüzyıl felsefesinin ana tutumudur. Onun için, on sekizinci yüzyıl felsefesine *"Aydınlanma Felsefesi"* de denir.

1. Akılla Kendisini Kurtaran İnsan

"Aydınlanma Nedir?" (8) adlı yazısında Immanuel Kant, bu akmıın başlıca düşüncelerini, 1784'te, özetle, şöyle belirtiyor:

"Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmayış durumundan, yani kendi aklını bir başkasının kılavuzluğu olmadan kullanamayışı durumundan kurtulmasıdır. Demek ki ergin olmayışın nedeni, aklın kendisinde değil, aklı kendisi kullanmayı göze alamayan, kullanma kararını veremeyen insandadır. Bundan dolayı 'Aklını kendin kullanma cesaretini göster' sözü Aydınlanma'nın parolası olmalıdır. Doğa insanları, bir yabancının kılavuzluğuna bağ-

(8) I. Kant, *Was ist Aufklaerung?* (Cassirer), 4. Bd., Berlin 1922, s. 169-176.

lı olmaktan çoktan kurtarmıştır, ama insanların çoğu ömürleri boyunca erginliğe erişmemiş kalırlar. Çünkü tembel ve korkaktırlar; çünkü ergin olmayış çok rahattır: 'Benim yerime düşünen bir kitabım, vicdanım yerine geçen bir papazım, perhizlerimi bildiren bir hekimim oldu mu, artık kendimin zahmete katlanmama hiç gerek kalmaz.' Ayrıca insanların çoğu erginliğe doğru bir adım atmayı sıkıntılı, hatta tehlikeli bulurlar. Bu yüzden bu gibileri gözetmeyi lütfen üzerlerine almış olan vasiler, bu konuda gerekeni yapmada himmetlerini esirgemezler: Önce güttükleri hayvanları aptallaştırırlar; bu sessiz yaratıkların kapatıldıkları yerden dışarıya çıkmalarını şiddetle yasak ederler; sonra da onlara tek başına yürümeye kalkışırlarsa başlarına gelecek tehlikeleri anlatırlar. Gerçi bu tehlike öyle pek büyük değil, onu göze alan bir iki düştükten sonra pekâlâ kendi başına yürüyebilir, ama böyle bir örnek ürkütüverir, başka denemeleri önler. İnsanda ergin olmayış doğal bir durum olmuş; bundan kurtulmak çok güçtür. Ayrıca, yasalar, mevzuat, ergin olmayı sürekli olarak engeller. Bütün bu nedenlerden ergin olmayıştan kurtulup kendi başına güvenle yürüyebilen pek az kişi vardır. Ancak *bağımsız* düşünen birkaç kişi her zaman bulunacaktır. Bunlar, önce kendi boyunduruklarını atacak, sonra da insanın değeri ile bağımsız düşünmenin insan için bir ödev olduğu düşüncesini çevrelerine yayacaklardır.

Aydınlanma için özgürlükten başka bir şey gerekmez. Bunun için gerekli olan, özgürlüklerin en zararsız olanıdır: Aklı her bakımdan, kamunun önünde açık olarak kullanmak özgürlüğü. Ne var ki, dört bir yandan "düşünmeyin" diye bağırılıyor: Subay, "Düşünme, talimini yap", papaz, "Düşünme, inan"; maliyeci, "Düşünme, öde" diyor. Oysa aklın, kamu önünde kullanılması, yani bir kimsenin bilen bir kişi olarak aklını okurları önünde kullanması serbest olmalıdır. Aydınlanma ancak böyle sağlanabilir. Hiçbir kurum, insan soyunun aydınlanmasına engel olacak bir anlaşma yapamaz. Hiçbir dönemin kendisinden sonraki dönemin bilgilerini genişletmemesi, yanılmalardan kurtulmaması, aydınlanmada ileri gitmemesi için sözleşmeler yapmaya hakkı yoktur. Böyle bir şey insanın yaradılışına karşı bir cinayet olur. Çünkü insan doğasının belirlenimi olan ilerlemeye aykırıdır."

Kant, *"Şimdi aydınlanmış, aydınlık bir dönemde mi yaşıyoruz"* sorusuna da, "Hayır, *aydınlanma* döneminde -*aydınlanmakta olan* bir dönemde- yaşıyoruz" yanıtını verir. *Aydınlanma,* ileriye doğru uzayıp gidecek olan bir gelişme, bir olgunlaşma sürecidir.

Kant'ın böylece nitelediği bu *"aydınlanmakta olma"* ya da *aydınlanma süreci* geriye doğru izlenirse, Milat'tan önce beşinci yüzyıla değin uzanmak ge-

rekir. Bu sıralarda Eski Yunan'da da, daha önceleri dinin belirlediği bir kültür yapısının dinsel değerleri etkilerini yitirmeye başlayınca, yeni bir kültürün yeni temelini insanın kendisinin kendi aklı ile arayıp aydınlatmaya giriştiğini görürüz. Bu Antik Yunan Aydınlanması'nın tipik temsilcileri olan *Sofistler,* Yeniçağ Aydınlanmacıları gibi, eski kültür normlarını aklın ışığına tutarak acımasız bir eleştiriden geçirirler: *"Devlet, toplum, din* nedir? Bunların kökleri nerededir? Nasıl bir yapıları olmalıdır?"

Bu sorulara gerçeğe bakılarak verilen yanıtlar, gleenekçi görüşlere, varolan kurumlara karşı kökten bir *eleştirme* olarak belirirler. Birkaç örnek: "Her şeyin ölçüsü insandır" *(Protagoras). Oysa bundan önce her şeyin ölçüsü tanrılardı; bu değişmeyen, zamanüstü olan normlardı.* "Devlet bir sözleşmeden doğmuştur, dolayısıyla ona göre düzenlenmelidir" *(Protagoras).* "İnsanlar doğadan eşittirler, bundan dolayı özgür ve köle ayrılığı olmamalıdır" *(Antiphon).* "Din kurnaz devlet adamlarının halkı itaat altında bulundurmak için uydurdukları bir kurumdur" *(Kritias)* vb. (9). Oysa *din-gelenek* çağında din, devlet, insanlar arasındaki eşitsizlikler, bütün bunlar değişmez tanrısal kurumlar ve düzenlerdi. Gezici öğret-

(9) Kranz-Baydur, *Antik Felsefe,* İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948.

menler olan Sofistler, toplum düzenini sarsan bu yeni düşünceleri bütün ülkeye yaymışlardır.

Gerçekte *Aydınlanma,* felsefenin başlamasıyla birlikte başlamıştır da denebilir. Batı felsefesinin ilk filozofu sayılan Milet'li Thales, temel varlığın (arkhe) ne olduğunu aramış, bunun "su" olduğunu ileri sürmüştü. Thales'i ilk filozof yapan, aradığı sorunun Yunan mitolojisinde -dinsel tasavvurlarında- bulunan yanıtıyla yetinmeyip, kendi görgü ve deneyleriyle, bunları düşüncesinde işleyerek bulmaya girişmesidir. Bu tutum, bütün Batı uygarlığının çıkış yeri olacaktır.

Milat'tan önce beşinci yüzyıl Yunan düşüncesinde gözlenen dine ve geleneğe karşı ayaklanma; bunları temellerinden eleştirme; yeni bir yaşam düzeninin dayanaklarını insanın kendi aklı ile bulmaya çalışması ve bütün bunların olabildiğince geniş çevrelere yayılmak istenmesi, her yerde, her zaman *"aydınlanma"*ya özgü olan belirtilerdir.

Doğru bilgiler elde etmek için, her şeyden önce, gerçeği çarpıtan *önyargılardan kurtulmak* gerektiğini Francis Bacon *idoller öğretisi*'nde vurgulamıştı. Bunların arasındaki *"tiyatro idolleri"*, otoritelere gözü kapalı bağlanmaktan doğan kuruntulardı. Yüzyıllar boyunca düşünme ve değerlemede başta gelen otoriteler, *din* ve *gelenek*'ti. Bundan böyle bunlar da *eleştiren akıl* ile ele alınacaktı. On sekizinci yüzyıl-

da bu tutum en tutarlı sonuçlarına dek vardırılıp *us-sal* -akılcı- bir *kültür sistemi* oluşturulmuştur. Yalnız kuramsal planda kalmayıp yaşama yol göstermek, yararlı olmak isteyen bu kültür dizgesi, insanı özgürlüğe ve yargılarında bağımsızlığa kavuşturmayı, onu akla uygun bir dünya görüşüne, akla dayanan bir yaşama yükseltmeyi göz önünde bulundurur.

2. Tanrı Devleti'ne Karşı Dünya Devleti

Amaca nasıl yaklaşıldığını ve bu doğrultuda nasıl ilerleneceğini, en iyi, *Aydınlanma'nın tarih felsefesi* gösterebilir:

Yeniçağ, birçok konuda olduğu gibi, *tarih* konusunda da ortaçağınkine karşıt olan bir anlayış getirmiştir. Ortaçağ Hıristiyan dünya görüşünün gözü, *öbür dünya*'ya çevrilmişti. Ona göre tarih, zaman içinde geçen bu süreç, sonsuz bir düzenin yalnızca ön basamağıdır. Tarihin kendine özgü bir düzeni, kendi içinde *saklı* olan (immanent) bir ereği yoktur; onun planı da, ereği de *Tanrı*'dadır. Tarih, iki sonsuzluk arasında yer almış olan bir süreçtir. Ortaçağın büyük tarih filozofu Augustinus, *tarih*'i, *"Tanrı Devleti"*ile *"Dünya Devleti"* arasındaki bir savaşım olarak yorumlar. *Tanrı Devleti* gerçekten inananların, *Dünya Devleti* ise dünyaya, *Şeytan*'a bağlı kalanların topluluğudur. İnsan bu iki devletten birine bağ-

lanmayı seçecek, sonunda inananlar sonsuz olarak Tanrı'nın katında, inanmayanlar da Şeytan'ın yanında kalacaklardır. Bu iki devlet arasındaki savaşmada da Tanrı'nın devleti gittikçe zafere yaklaşmaktadır. Bu bakımdan *tarih,* Tanrı'nın yeryüzünde ilerleyen bir açınmasıdır; insan türünü kurtarmak için Tanrı'nın zaman içinde gelişen bir planıdır.

Augustinus'un çizdiği tarih tablosu, ana gidişi, tarihin gidişini anlayışıyla baştan aşağı *tanrıbilimsel'*dir *(teolojik).* Burada tarih gerçek bir gelişme olmak değerini yitirir, ancak bir simge olarak görünür. Bütün ortaçağ ilkece bu *"aşkın"* (transcendent) tarih şemasına bağlı kalacaktır.

Yeniçağ ile bütün dünya görüşünde olduğu gibi, tarih görüşünde de temelden bir değişiklik oluyordu. Ortaçağın dururluğuna karşılık yeniçağ *"oluş"*u, *"değişme"*yi getirmiştir. Ancak, tarih gerçeğini derinliklerinden kavrayabilmek için, yalnız değişme'nin belirtilmesi yetmezdi, bu değişmeyi güden güçler ile bu oluşun ereğini *"bu yana",* insanın dünyasına da yerleştirmek gerekti. Bu da, yeniçağın *"aşkın"* bir düşünüşten *"içkin"* bir düşünüşe, bir din kültüründen bir dünya kültürüne geçmesi ile gerçek olmuştur. İlginin *"öbür dünya"*dan *"bu dünya"*ya çevrilmesi, yaşamın yapısını da zorunlulukla değiştirmiştir. Çünkü artık yaşam kendisinin üstünde bulunan bir düzene göre kendini ayarlamak, kendisine

kendi dışından yükletilen bir ödevi yerine getirmek durumunda bulunmuyordu; tersine, kendisini geliştirmek, kendisinde uyuyan güçleri uyandırmak, yeni yeni güçleri ortaya koyarak kendini hep sonsuzluğa doğru yükseltmek duygusunu taşıyordu. Bu anlayışla tarihe yaklaşınca, tarih artık yasasını kendi dışından değil, doğrudan doğruya kendisinden edinen, kendi kendisini yaratan bir gerçek, tümüyle insanın olan bir dünya olmuştur.

3. İnanma ve Araştırma Özgürlüğü ile Bilim

Rönesans ile gözlek *"öbür dünya"*dan *"bu dünya"*ya çevrilince, insan ortaçağın ortaklaşa ümmet topluluğundan kendini ve toplumunu kurtarıp kendisinin ve toplumunun kişiliğini belirtmiş; inanma ve araştırma özgürlüğü kurulmaya başlanmış; bilinen dünyanın çevresi genişlemiş; sosyal-ekonomik yapıda temelli bir devrime yol açılmıştı. Bütün bu değişiklikler dünya görüşünü insanlaştırmaya, tarihsel yaşamı da *"doğal"* olarak anlamaya vardırmıştır. Bu anlayış on sekizinci yüzyıl felsefesinde doruğuna ulaşmıştır. Böylece de her türlü *aşkın* tarih tasarımından uzaklaşılmış, bunun yerine *tarihin güdücü gücü* olarak özellikle *akıl* konmuştur. İnsanlığın büyüklüğü ile bu dünyadaki yaşamın değeri, bu yüzyılın yaşam duygusunu oluşturan başlıca düşüncelerdir.Bun-

ların yanında, aklın gücüne; ilerlemeye; bütün ayrılık ve savaşlarına karşın insan türünün birliğine, dayanışmasına inanma, Aydınlanma'nın temel öğeleridir.

Aydınlanma düşünürleri, bunların içinde özellikle bir Turgot, bir Condorcet, *bilim*'i tarihte *güdücü* bir güç olarak görürler ve bilimin ilerlemesi ile aydınlanmanın ve insanlığın birliği ve mutluluğu duygusunun da el ele geliştiğini varsayarlar. Yeniçağ akılcılığının kurucusu Descartes'ı yetiştiren, akılcılığın klasik ülkesi Fransa'da aydınlanma kültürünün en büyük temsilcisi Voltaire'dir. Voltaire, aydınlanmanın temel ilkelerinden olan ilerlemenin en coşkun yandaşlarındandır ve özellikle bu düşüncesi ile kendisinden sonrakiler üstünde büyük etkisi olmuştur. Ona göre, tarihçi de doğa bilgini gibi olayların çokluğu ve akışı arkasında gizli olan yasayı bulmaya çalışırsa, bu yasanın doğada olduğu gibi tarihte de tanrısal bir planın gerçekleşmesi olmadığını görecektir. *Zekâ* -ya da *akıl*-insan yaradılışının özüdür. Yalnız, akıl kendini ilk günden beri öz nitelikleriyle göstererememiş, tersine, birçok gelenek ve törenin arkasında gizli kalmış, önyargıların yükü altında ezilmiştir. Tarih bilimi bize aklın bu engelleri nasıl aştığını, bu direnmeleri nasıl kırdığını gösterir. Bütün tarih boyunca *dogma* (boşinanlar, din bağnazlığı vb.) ile aklın dinler karşısına çıkardığı moral birbirleriyle savaşmışlardır. Bu anla-

yışta *ilerleme,* aklın zaman içinde kendini göstermesi, özünü gittikçe daha arınmış, daha olgun bir biçimde gerçekleştirmesidir. Tarih sürecinin anlamı da budur.

4. Genel İstenç ve Demokrasi

Hem Aydınlanma içinde olan hem de onu aşan Jean Jacques Rousseau, insanlığın zamanın akışı içinde düşünmede artan bir aydınlanmaya, yaşamada gittikçe derinleşen bir mutluluğa doğru durmadan ilerlediğine inanan tipik *Aydınlanma* görüşüne karşı çıkar. Ona göre, insan doğanın elinden iyi ve temiz çıkmıştır; ama tarih içinde kültürün gelişmesi onu her adımda doğaya biraz daha yabancılaştırarak bozmuştur. Bununla birlikte, insanın yozlaşması metafizik bir temele dayanmıyor; onun için, insanın gerektiği gibi davranmasıyla düzeltilebilir, giderilebilir. Tarih şimdiye dek doğal olmayan bir yolda yürümüş, bu sapıtma insanlığa derin yaralar açmıştır. Tarihin bundan sonra doğru bir yolda yürümesi isteniyorsa, doğaya dönmeli, yani sağlıklı ve doğaya uygun bir düzen kurmalıdır. Kurtuluşu ancak yeni bir toplum düzeninde gören Rousseau, *"Toplum Sözleşmesi"* adlı yapıtında *ideal devlet*'ini anlatır: Bu, *ahlaksal* bir topluluktur; burada insan bencilliğini yenmiştir; bu toplumda *keyfîlik y*erine herkesin kendi öz yasası di-

ye benimsediği *'genel istenç"* (volonté général) öne geçmiştir.

Rousseau'nun gerçek *demokrasi'*yi çıkış yolu olarak gösteren bu kökten kültür eleştirmesinin çok derine giden etkileri olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl romantizminin bir kökü buradadır. Ayrıca Fransız Devrimi'ndeki payı da büyüktür. Bir bakıma *Fransız Devrimi,* Aydınlanma düşüncelerinin politik-sosyal alana uygulanmasıdır. Bunun gibi, *İkinci İngiliz Devrimi'*nde de, *Amerikan Hukuk Bildirgesi'*nin temelinde de hep *Aydınlanma* düşünceleri vardı.

II. OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ ve ATATÜRK'ÜN DEVRİM ANLAYIŞI

Batı felsefesinin başlamasına değin geri giden (MÖ altıncı yüzyıl), bin yıllık ortaçağ boyunca arka plana çekilen, Rönesans'la tarih sahnesinde yeniden görünnen *aydınlanma*'yı idesi bakımından doruğa ulaştıracak on sekizinci yüzyıl başlarken, Osmanlı Devleti'nin de sonunda çöküntüye varacak geri çekilmesi başlamıştı (10). Oysa bu yıllar İngiliz Aydınlanması'nı, bu çığır Kara Avrupası'na İngiltere'den geçtiği için de dolayısıyla Avrupa'daki aydınlatmayı başlatan John Locke'un yaşayıp çalıştığı, düşüncelerini yaydığı (1632-1704) yıllardır. John Locke, on sekizinci yüzyıl aydınlanmasının başında yer alır, çünkü yazılarıyla düşünme özgürlüğünü ve eylemle-

(10) Dönüm noktaları, başarısız İkinci Viyana Kuşatması (1683), Karlofça Barış Antlaşması (1699)'dır.

rimizi akla göre düzenlemek anlayışını en geniş ölçüde yayan ilk düşünür odur. Locke, ömrü boyunca klasik aydınlanmaya özgü ilkeleri savunmuştur: Birey *özgür* olmalıdır, *akıl* yaşamın kılavuzu yapılmalıdır, kültürün her alanında -dinde, devlette, bilim ve eğitimde- gelenek ve otoritenin her türlüsünden kurtulmalıdır. Locke'un devlet felsefesi, *siyasal liberalizm*'i hazırlamıştır; Hıristiyanlığın akla uygun olduğunu göstermeye çalışan yapıtı *doğal din*'e yol açmıştır; eğitim konusundaki düşünceleri ussal-doğal olan bir pedagoji çığırını başlatmıştır. Bütün bu gelenek şemalarından kurtaran düşüncelerini de Locke açık ve anlaşılır bir dille yazar. Bilimsel olmaktan çok yetiştirici, eğitici olan yazılarında, okuyanı bilime dayanan bir yaşam görüşü üstünde aydınlatmak; bu bakımdan onda belli kanıları yerleştirmek; kuruntularını, önyargılarını sarsıp onu olguları yalın ve nesnel bir biçimde görmeye alıştırmak göz önünde bulundurulur.

A. Osmanlı'nın Yoksun olduğu Üç Ana Öğe

O sıralarda ulaştığı sınırların hemen yanı başında olup biten bu gelişmelerden habersiz, onlara kapalı kalan Osmanlı Devleti ise, aydınlanmaya tümden ters düşen tutumunu daha uzun yıllar sürdürecektir. Teokratik, totaliter bir devlet düzeni içinde; dine

dayanan bir dünya görüşünün değişmez önyargılarıyla düşünüp eyleyen *duruk* Osmanlı toplumu, ancak on sekizinci yüzyıl boyunca uğradığı yenilgiler dizisiyle sarsılınca, karşısındaki gücün üstünlüğünü sezmeye başladı. Bundan sonra da bu üstünlüğün nereden ileri geldiğini anlamaya çalıştı. Sonunda, yaşamak için, ilkin Batı'nın yeni askeri teknolojisi ile bunun dayanağı olan bilimlerin benimsenmesi gereği ortaya çıktı. Böylece de Batı'ya kapılar açılmaya başlamış oldu. Bu açılış bundan sonra, birçok engelleri, duraksamaları, karşı gelmeleri ortadan kaldırmaya uğraşa uğraşa *Tanzimat* ve iki *Meşrutiyet* dönemlerinden geçerek *Cumhuriyet*'e ulaşacaktır (11).

Batı kültür çevresine yönelmenin resmi görünümü olan Tanzimat, karşısında İslam kültür çevresinin yapısında yer almayan oluşumlardan kurulu bir Avrupa olmuştu. Bu;

1. Çağdaş anlamında *aydınlanma*'yı yaşamakta olan,
2. Ümmet dönemini aşmış, *uluslar*'dan oluşan,
3. *Sanayi uygarlığı*'nı başlatmış olan bir *Batı*'ydı.

Osmanlı Devleti ise bu üç öğeden de yoksundu:

(11) Bu açılışın belgelere dayalı araştırılması için bkz.: Niyazi Berkes. *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.

1. Eleştiriye Kapalı Bir Ortam

1. *Aydınlanma* için ilkin -göreli de olsa' *özgür* bir ortam gerektir. Ancak o zaman *akıl* yaşama kılavuzluk edebilir; geçmişin oluşturduğu normları ve kurumları *eleştiri* süzgecinden geçirebilir. Din-gelenek baskısının ve siyasal düzen yasaklarının ağır bastığı yerlerde ve dönemlerde, düzen karşısında eleştiren bir duruş alacak özbilincine varmış, *özgür birey* yetişemez. MÖ beşinci yüzyıldaki Antik Aydınlanma da, Rönesans'taki Aydınlanma da özgürlüğe elverişli ortamları bulunan eski Yunan ve İtalyan kent devletlerinde başlamış; bunların, geleneklerin sarsılmış olduğu demokratik havası içinde gelişebilmiştir. Oysa Osmanlı devleti, despotizm düzenli, Hegel'in deyişiyle, içinde *tek bir kişi*'nin (hükümdarın) özgür olduğu büyük Asya devletleri geleneği içindeydi; Batı ortaçağındaki hükümdarın baskı yöntemi karşısında bir karşı-ağırlık olabilen feodaliteden bile yoksundu.

Osmanlı devleti, *İslam kültür çevresi*'nden uzaklaşıp *Batı*'ya yaklaşmak zorunda kaldığı sıralarda, Avrupa 1789 *Fransız Devrimi*'nin çalkantıları içindeydi. Avrupa'yı boydan boya istila eden *Napoleon,* gittiği yerlere Fransız Devrimi'nin ilkelerini de ordularıyla birlikte taşımış; bununla da Avrupa'nın büyük bir bölümünde bu devrimin dünya görüşüne uygun *yapı değişimleri*'ne yol açmıştı. *Osmanlı Devleti* de

yanı başındaki bu köklü değişikliğin etkilerinden bütün bütüne uzak kalamazdı. Özellikle *Tanzimat Fermanı* ile (1839) bu, zamanla evrenselleşecek oluşa kapılarını resmen açmak zorunda kaldı.

Tanzimat, çoktan çağdışı kalmış bir siyasal yapının Avrupa örneğine göre yeniden düzenlenmesi, biçimlendirilmesi gerişimidir. Önce yalnız ordu ve devlet yönetimi için düşünülen bu düzenleme, gittikçe toplumsal-kültürel yaşamın birçok yönlerini içine almaya başlayacaktır. Yönelinen Avrupa örneğinin temelinde de aydınlanma ilkeleri vardı. Avrupa'yı ortaçağdan ayıran bu ilkeler, Osmanlı toplumunda hâlâ ayakta olan ve ayakta da tutulmak istenen ortaçağ dünya görüşü ve kurumlarıyla çatışacaklar, sarsıntılara neden olacaklardır. Bir arada yaşatılmak istenen, bu yüzden de boyuna gerginlikler yaratan bu iki karşıt düzen, *Cumhuriyet*'e kadar gelecek; *Atatürk Devrimleri*'yle bu ikiliğin ortadan kalkmasına doğru gidilecek, Batı örneğine kesin ve tutarlı olarak yönelmiş adımlar atılacaktır. Atatürk, Türk toplumunu ortaçağdan bütün yönleriyle ayıracak süreci başlatan devlet adamıdır. Onun gördüğü iş çağdaştır, çağa uygundur; çünkü çağımız giderek bütün insanlığı kapsamakta olan bir *aydınlanma* dönemidir.

2. Ulus Yerine Ümmet Yapısı

2. Osmanlı delveti *Tanzimat*'la Avrupa'ya yö-

neldiğinde karşılaştığı bir başka gerçek de Batı'daki *"ulus"*denilen toplum biçimidir. Osmanlı Türk toplumu o sıralarda *ümmet* yapısındaydı. *Ümmet* bağlamında ulusal özellikler belirtilmez; evrensel nitelikteki ümmet kadrosunun baskısı altında bu özellikler, en azından, gelişemezler. Avrupa ortaçağında Batılı uluslar Hıristiyan ümmetinin çatısı altında toplanmışlardı. Bu topluluğun on dört ve on beşinci yüzyıllarda çözülmeye yüz tutmasıyla Avrupalı uluslar da birer birer tarih sahnesinde görünmeye başlamışlar, bireyselliklerini, dillerini, sanatlarını, törelerini vb. geliştirip vurgulamaya koyulmuşlardır. Bu süreç Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda doruğuna ulaşacaktır.

Türkler bir *imparatorluk topluluğu* içinde bulunuyorlardı; üstelik bu imparatorluğun kurucusu ve taşıyıcısıydılar. İmparatorluklar da *ulusüstü* kuruluşlardır ve ulusal benliklerin belirtilmesi imparatorluğun dokusunu gevşetir, çözülmesine yol açar. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'daki *Fransız Devrimi*'nden kaynaklanan *ulusçuluk* coşkusu, Osmanlı İmparatorluğu içindeki *etnik* topluluklara da ulaşarak, bunların imparatorluktan ayrılmalarına -başkaları yanında- bir neden olmuştur. İmparatorluğun ayakta kalmasından sorumlu olan Türkler ise, ister istemez, en sonlara kalmışlar, ancak *İkinci Meşrutiyet* sıralarında, imparatorluğun dağılma eşiğinde, *ulusal benlik*'leriyle iyice ilgilenmeye başlamışlardır.

3. Sanayi Uygarlığı'na Geçemeyiş

3. Osmanlı Devleti Avrupa'ya ayak uydurmak zorunluluğunu duyduğunda, Avrupa'da *sanayi uygarlığı* başlamış bulunuyordu. Bu gerçek de Osmanlı Devleti'nin yabancısıydı.

*Sanayi uygarlığı'*nı oluşturan üç etken, *matematiksel doğa bilimi,* Rönesans'ta Kopernik, Kepler ve Galilei ile başlayıp on sekizinci yüzyılda Newton'da olgunluğuna erişmişti; bununla da artık *teknik'*e uygulanabilecek bir duruma gelmiş oluyordu. Bu uygulama rasyonel, planlı işleri kapsayan bir üretim biçimi, *kapitalist tutum* ile yürütülünce, *modern teknoloji'*ye yol açılmış oldu. Çağdaş teknolojinin baş döndürücü elerlemesi, hızını sözü geçen üç etkenin işbirliğinden almaktadır. Yapısı ve tutumu bu olan *çağdaş teknik,* çıktığı yer olan Batı'da kalmamış, bütün dünyaya yayılmıştır. Bu gelişmeyi, insanlık tarihinde her şeyi kökünden değiştirecek olan ikinci büyük yapı değişikliği sayanlar vardır (12).

*Tanzimat'*ın da içinde yer aldığı 1830 yılları, Batı'da buhar gücüne dayalı yeni makine tekniğinin hızla yayılma aşamasına raslar. Bu yıllarda Avrupa, demiryolu ağlarıyla örülmeye başlar. 1838 yılında ilk buharlı gemi Atlantik'i geçerek İngiltere'den New

(12) Birinci büyük yapı değişikliği, Cilalı Taş Çağında -Milat'tan 4000 yıl önce- Mezopotamya'da gerçekleşen *avcılık'*tan *çiftçiliğe geçiş'*tir.

York'a ulaşır. 1830'lu yıllarda *pozitif doğa bilimleri* de büyük ilerlemeler gerçekleştirirler. Bu dönemde ilgi, genellikle, olgulara yönelmiştir. Batı felsefesinin son büyük spekülatif sisteminin kurucusu Hegel, 1830 yılında ölmüştü. Ölümünün hemen ardından okulu da dağılacak, bundan böyle yüzyıla *olgucu (pozitivist)* felsefeler (H. Spencer, J. St. Mill, Auguste Comte) egemen olacaktır.

B. Atatürk'ün Devrim Anlayışı

Osmanlı Devleti Taznimat'la karşısında böyle bir Avrupa'yı bulmuştu. Ona katılmak; kültür çevresini değiştirmek yanında, bir çağdan bir başkasına, *ortaçağ*'dan *yeniçağ*'a; ilkel bir *tarım uygarlığı*'ndan bilime ve rasyonel üretime dayanan bir *sanayi uygarlığı*'na geçmek demekti. Bu çok temelden değişiklikler için gerekli önkoşullar ise Osmanlı Devleti'nde yoktu. Ama, bu koşulların oluşturulması için kesin, tutarlı bir istek de olamadı:

"Uluslararası genel tarih içinde Türklerin 1453 zaferini, İstanbul'un fethini düşünün. Bütün bir dünyaya karşı İstanbul'u Türk toplumuna mal eden güç, aşağı yukarı o yıllarda bulunan matbaayı ülkeye mal etmek için o zamanki hukukçuların uğursuz direncini göğüsleyememiştir. Eskimiş hukukla dar düşünceli hukukçulardan buna izin koparabilmek için üç yüz

yıl kuşkular, kararsızlıklar, üzüntüler içinde beklemek zorunda kalmışızdır" (13).

Bunlar, 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Okulu'nun açılışında Atatürk'ün söyledikleridir. Bunlarda da belirtilen *"eskimiş"*in direnmesi yüzünden, devletin karşısına dikilmiş olan Batı'ya katılma tarihsel zorunluluğuyla uzun yıllar, hiç olmazsa *pazarlık* edilmek denendi: Eski yapının şurasında burasında birtakım *onarımlarla yetinilmek* istendi. Başarılı olunmayınca, *eski'*den çekine çekine *ödünler* vererek bir çıkış yolu arandı. Bu arada, Doğu ile Batı'yı uzlaştırma yolu olarak *kültür-uygarlık ayrımı* kullanılmak istendi. Batı'dan yalnız *uygarlık,* başka bir deyişle *maddi kültür* (teknik, örgütlenme biçimleri gibi dış değerler) alınacak, atalara yadigârı *manevi kültür* (töreler, sanat gibi öz ile ilgili iç değerler) korunacaktı. Osmanlı İmparatorluğu, tarih sahnesinden çekildiği güne değin, tarihin meydan okuması karşısında kesin, tutarlı eylemlerden alıkoyan kararsızlıklar içinde kaldı. Atatürk'e kalan böyle bir mirastır.

a) Uygarlık ve Kültür Ayrı mıdır?

Atatürk, Batı uygarlığına katılma zorunluluğu

(13) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c. II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1959 (2. Baskı), Kısaltması: S. D. II, s. 242.

karşısında Osmanlı Devleti'nin yarım önlemlerden kurtulamayan tutumunu aşacak, bu sıralarda tarihin gidişinde en ileri aşama olan *sanayi uygarlığı*'nı bütünüyle benimsemenin gerektiği inancını devrimlerinin temel direği yapacaktır.

"Ülkeler çeşitlidir. Fakat *uygarlık* biridir; ve bir ulusun yükselmesi için de bu biricik uygarlığa katılması gereklidir" (14).

Bu inancını 30 Ağustos 1925 günü Kastamonu'da Atatürk halka şöyle de anlatacaktır:

"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin ereği, Türkiye Cumhuriyeti halkını bütünüyle *çağdaş* ve bütün anlam ve biçimiyle *uygar* bir toplum durumuna vardırmaktır. Devrimimizin temel ilkesi budur" (15).

Burada *"bütünüyle çağdaş ve bütün anlam ve biçimiyle uygar"* sözlerinde iki kez *"bütün"* sözcüğünün geçmekle olduğunun altı çizilirse, Atatürk'ün, devrimlerinin daha hemen başlangıcında, Osmanlı dönemindeki *Doğu-Batı çatışması*'nı nasıl *geride bıraktığı* ve bırakacağı görülür.

Bu çatışmanın ortadan kaldırılmasında kültür-uygarlık ayrımını benimsemenin de yeri vardı. Bu anlayışta *kültür,* bir ulusun, töreler, sanat vb. gibi, ken-

(14) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c. III. (Şubat 1924), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
(15) S.D. II, s. 217.

di öz değerleridir; dolayısıyla bu iç değerler başka bir topluma aktarılamaz. *Uygarlık* ise, teknik gibi toplumdan topluma taşınabilen maddi değerlerdir, denir. Ancak, bu ayrım pek inandırıcı olamıyor. Çünkü bir çağın ya da bir kültür çevresinin temelinde, kendi içinde *birliği*olan bir *yaşama biçemi,* bir *dünyayı anlayış biçimi* yatar. Bu üslup da bu çağın ve kültür çevresinin maddi yönünü de, manevi değerlerini de belli bir doğrultuda *tutarlı olarak belirler. Örneğin ortaçağın din'*den kaynaklanan üslubu, bu çağın ahlakına da, sanatına da bilimi ve tekniğine de belli bir nitelik kazandırmıştır. Hep öbür dünyaya yönelik ortaçağın Tanrı karşısında alçakgönüllü *kul* insanı, sanatı da, bilimi de Tanrı yolunda bir ibadet sayar. Doğa ile, maddi yapılı olduğu için, ilgilenmez. Doğanın yapısını, yasalarını kavrayamadığı için de tekniğini geliştiremez.Geliştirmesi de gerekmez. Çünkü ona göre *bu dünya* gelip geçilen bir yerdir; onu öyle uzun uzun kalkındırmaya, bayındır kılmaya gerek yoktur. İnsanın gerçek yurdu *öbür dünya'*dır. Bu örnek de kültür ile uygarlığı birbirinden kesin olarak ayırmanın güç olduğunu, böyle bir ayrımın yapay olabileceğini düşündürür. Atatürk de böyle düşünüyor:

"Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır... Bence medeniyeti harstan (kültürden) ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur" (16).

(16) A. Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım,* Ankara, 1969, s. 48.

Devrimlerin temel ilkesindeki bütünlüğü belirten sözleri Atatürk, halka tarikatların kaldırılmasını ve şapka devrimini duyurmak için çıktığı gezide, Kastamonu'da söylemişti. *"Bütün* anlam ve biçimiyle uygar" derken, buradaki *"biçimiyle"* sözcüğü, kendisinin artık giymiş olduğu *şapka* ile ilgili olsa gerek.

b) Dış Görünüş, İç'in Dışlaşmasıdır

"Bütünlüğün" kapsamına Atatürk, belki de birçoklarının gerekli görmeyecekleri *"biçimi"* de alıyordu. Haksız da değildi, çünkü *biçim* de, *dış görünüş* de bir *iç'*in *dışlaşma'*sıdır. Giysiler, içimizden bir şeyleri de dışa vuran simgelerdir. *İç'*teki inançları değiştirmek isterken onların *dışa yansıma'*larını da *değiştirmek* gerekirdi. Şapkaya karşı şurada burada belki de uzun süren direnmeler, bu başlığın nasıl birtakım kökleşmiş değerlerle çatıştığını gösterir. Zaman boyunca giyimlerde görülen zengin çeşitlilik, kültür tarihinin birçok anlamı barındıran bir yönüdür.

Atatürk'ün, Türk halkını *"bütünüyle çağdaş, bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum"* yapabilmesi için, çok temelli *değişiklikler'*i gerçekleştirmesi, iki yüzyıldır bir türlü atılamayan ve atılması da pek istenmeyen *ortaçağ safrası'*ndan onu kesin olarak kurtarması gerekirdi. O'nun bunu çok iyi bilerek işe başladığı, devrimini tanımlamasında açıkça görülür:

"Türk Devrimi nedir? Bu *devrim,* sözcüğün birdenbire akla getirdiği *ihtilal* anlamından ilerde, ondan daha geniş bir değişmeyi dile getirmektedir" (17).

Bu tanımda Atatürk göz önünde bulundurduğu devrimlerin amaç ve kapsamını açıkça belirtir. Bu *devrim*'ler, "ihtilal"den pek çok zaman anlaşıldığı gibi, yalnız bir *hükümet biçiminin değişmesi* (monarşi'den cumhuriyet'e geçiş gibi) değildir. Ondan ileride, ondan çok daha geniş bir değişme olan bütün bir *uygarlık*'la *biçemi*'nin -üslûbunun- ve bunun ilkelerine göre tarih içinde oluşmuş bütün *kültür* alanlarının, sanatın, bilimin, eğitimin, sosyal ilişkilerin vb. *temelden değişmesi*'dir. Bunun için de şimdiye kadarki yapılan tam bir kopuşun olması; bu, gününü doldurmuş düzenin kesinlikle son bulması gereklidir. Bu da, "Türk ulusunu son yıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak yerlerine ulusun en yüksek uygarlık gereklerine göre ilerlemesini sağlayacak yeni yeni kurumları koymuş olmakla" (18) gerçekleşebilir.

Atatürk, devrimciliğin derinliğini ve genişliğini bu iki kendi tanımında açıkça göstermiştir:

Bu, *yıkıcılığı* ve *yapıcılığı* ile gerçek, köklü bir *değişim*'dir: Ortaçağ artıklarıyla, döküntüleriyle yüklü bir yapıdan yeniçağa bir bütün olarak *geçiş* kara-

(17) *S.D. II,* s. 159).
(18) A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, s. 7.*

rıdır. Bu devrimi, yıkıcılığı ve yapıcılığı ile birlikte kavramak gerekir. *Devirmek* kökünden geldiği için *"devrim"* sözcüğünden huylananlar bulunabilir. Ancak, devrim gerçeğinin bilincini taşımak ve ona göre davranmak için insanda belli ölçüde bir *düşünsel* ve *moral güç* olmalıdır (19). Atatürk'ün kendisinin de dediği gibi, *"İdare-i maslahatçılar esaslı inkılap yapamaz."*

(19) Atatürk 23.8.1925'te Kastamonu'da *Giyim Devrimi*'ni açarken başındaki şapkayı göstererek *''Buna şapka derler''* demiştir. Olayın gerçek adını anmakla da, *''güneş siperli serpuş''* gibi daha önce ortaya atılmış olan kaçamaklara son vermiştir.

III. YENİ BİR İNSAN YARATMAK İÇİN ATATÜRK DEVRİMLERİ

Eski'yi *"yıkarak"* yerine "ulusun en yüksek *uygarlık* gereklerine göre ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları" yaşatacak *yeni bir insan* da gereklidir. Bu temelden devrimin gerçekleşmesi, yeni bir insanı belli bir doğrultuda yetiştirmeye bağlıydı. Bu doğrultuyu da Atatürk, çok yerinde olarak, *"Yaşamda en gerçek yol gösterici bilim*'dir" (20) düşüncesinde belirtmiştir. Bu özdeyişle bütün bir çağın biçemi özetlenmiştir.

Gerçekten de Atatürk'ün Türk toplumunu kesin olarak yöneltmeyi istediği yeni Batı uygarlığının temel niteliği, *aydınlanma* tutumuydu. Aydınlanma; yaşama aklın kılavuzluk etmesi, yaşama dayanak olacak değer ve normların akılla bulunması, gelenek görenekleri aklın eleştirisinden geçirmek demektir. Bu tutumun sonunda varılan en değerli ürünü de gerçeğin sistemli ve planlı gözlemleri ve uslamlamalarla

(20) *S.D. II,* s. 197.

elde edilen *bilim*'dir. Dolayısıyla yaşama doğru yolu *bilim* gösterecektir.

A. Eğitim'de Köklü Değişiklikler

Atatürk daha "güçlerimizin büyük kaynağını düşmanlara karşı kullanmak zorundayız" dediği Kurtuluş Savaşı'nın ölüm-kalım boğuşması içinde bile *eğitim* sorunlarıyla ilgilenir: 10.7.1921 günü -Sakarya'dan beş hafta önce- Ankara'da toplanan Eğitima Kongresi'ni açarken, "Ancak.. savaş günlerinde de tam bir özenle işenip çizilmiş bir *ulusal eğitim programı* yapmaya ve eldeki eğitim ve öğretim kuruluşlarımızı bugünden verimli bir çabayla çalıştıracak esasları hazırlamaya bakmalıyız" der (21) ve ulusal eğitim programı deyince de, *"Eski çağdaki boş inançlardan, yaradılışımıza hiç de uymayan yabancı düşüncelerden.. etkilerden büsbütün uzak bir kültürü"* (22) anlar.

1. Çağdaş Bilgilere Dönük Eğitim

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sona ermesinden az sonra, 27 Ekim 1922'de Bursa'ya zaferini kutlamak için İstanbul'dan gelen öğretmenlere Atatürk'ün söyledikleri, artık devrimlerini taşıyacak *yeni insan*'a nasıl ulaşılacağını, onu yetiştirmek için nelerin yıkı-

(21) *S.D. II*, s. 16.
(22) *S.D. II*, S. 16-17.

lıp nelerin kurulacağını yalın çizgileriyle belirtir:

"Akla uygun hiçbir nedene dayanmayan birtakım geleneklerin, inanışların korunmasında direnip duran ulusların ilerlemesi çok güç olur. Belki hiç olmaz. İlerlemek yolunda bağları ve koşulları aşamayan uluslar çağa uygun, akla uygun bir yaşam içinde olamazlar; genel yaşamda görüşü geniş olan ulusların ellerine düşüp onlara tutsak olmaktan kurtulamazlar" (23).

"Bütün bu gerçeklerin ulusça iyi anlaşılması ve içe sindirilmesi için her şeyden önce bilgisizliği gidermek gerekir. Bunun için öğretim programımızın, eğitim davranımışımızın temeltaşı, bilgisizliği gidermek olmalıdır. Bu bilgisizlik giderilmedikçe yerimizde sayacağız. Yerinde duran bir şey ise geriye gidiyor demektir" (24).

Bu sözlerdeki *"akla, çağa uygun bir yaşam", "akla dayanmayan geleneklerin, inanışların atılması", "ilerleme yolu",* bütün bunların gerçekleşmesi için *"bilgisizliğin giderilmesi"* düşünceleri, *Aydınlanma* çığrına da özgü düşüncelerdir. Aydınlanma, toplumun kültürünü aklın, bunun ürünü olan bilimin eleştirisinden geçirerek yeni, laik bir insanlık kültürünü kurmak istiyordu. Böylece, insanlık sonsuz bir ilerleme süreci içine girecek, dünyası bayındır, ken-

(23) *S.D. II,* S. 44.
(24) *S.D. II,* s. 45.

disi de mutlu olacaktı. Rönesans'tan beri gelişen yeni doğa bilimi, doğaya insanı egemen kılma yolunu açmıştı. Bunu da, doğa olaylarına zihin ürünü olan matematik kavramları uygulamadan oluşan *matematik fizik* sağlamıştı. Şimdi aynı yöntemle -*deneyi düşüncede işleyerek*- kültür dünyasının olayları da ele alınacak, bilginin ışığıyla onları da insanın gereksinmelerine göre yönlendirme yolu bulunacaktır.

"Gözlerimizi kapayıp herkesten ayrı ve dünyadan uzak yaşadığımızı düşünemeyiz. Ülkemizi bir sınır içine alıp dünya ile ilgisiz yaşayamayız. İleri ve uygar bir ulus olarak çağdaş uygarlık alanı içinde yaşayacağız. Bu yaşama da ancak bilgi ile, teknik ile olur. Bilgi ve teknik nerede ise oradan alacağız ve ulusun her bir insanının kafasına koyacağız. Bilgi ve teknik için başka bağ, başka koşul yoktur" (25).

Bu düşünceleri ile de Atatürk yine çağdaş uygarlığa bütünüyle katılmak gerektiğini vurguluyor denilebilir. Oysa Osmanlı dönemi, Batı ile gittikçe yoğunlaşan politik-ekonomik ilişkilerine karşın, kültürce Batı'dan hep bir yere kadar uzak durmaya çalışmıştır. Yüzyıllar boyunca da kendi içine kapalı kaldığından -dışarıda elçileri bile yoktu-, bu yüzden elinde bir *karşılaştırma ölçüsü* de bulunmadığından, kendisini de, daha çok savaş alanlarında karşılaştığı Batı'yı da gerçekçi ölçülerle değerlendirememiştir. Kendisi-

(25) *S.D. II,* s. 44.

ne gerçek bir dayanağı olmayan bir gururla bakarken, Batı'yı küçük görmeyi, üst üste yenilgiler kendisini uyarıncaya kadar sürdürmüştür. Ancak bundan sonra Batı'dan gelen uzmanlardan öğrenilenler ile Batı'ya gönderilen ilk elçilik heyetlerinin anlattıklarından Avrupa'nın ne olduğu, bu arada üstünlüğü de, ülkenin geri kalmışlığı da, yavaş yavaş kavranmaya başlanmıştı. O zaman da, yaşayabilmek için, şimdiye kadar küçümsenen Batı'nın tekniği ve kimi örgütlenme örnekleri benimsenmek istendi, ama dünya görüşünde özce bir değişikliğe karşı direnildi. İmparatorluk çökerken geriye bu direnmeden epey şeyler kalmıştı.

Şimdi Atatürk *"Dünyadan ayrı yaşamayı düşünemeyiz... İleri ve uygar bir ulus olarak çağdaş uygarlık alanı ortasında yaşayacağız"* derken, Osmanlı döneminin Batı'ya kapalı tutmak istediği yönleri de açarak, Batı'ya bütün bir cephe ile açılma gereğini ve kararını dile getiriyordu. Çağdaş uygarlığın çevresinde yer alabilmenin ancak bilgi ve teknik ile olabileceğini söylemesi, bu değerlerin nerede iseler oradan alınacaklarını vurgulaması da, Osmanlı döneminin ayağında köstek olan kültür - uygarlık ayrımını ortadan kaldırmayı düşünmüş olduğunu gösterir.

2. "Öğretim Birliği" İlkesi

Ancak bu düşüncenin gerçeklik kazanması için

önce, ortamın imparatorluktan arta kalmış ortaçağ kurumlarından arındırılması gerekti. Bu da, eğitim alanında, Halifelik ile Şeriye Vekâleti'nin kaldırılıp laikliğin başlatılmasıyla yolu açılan "Öğretim Birliği Yasası" ile sağlanmıştır (3 Mart 1924). Bununla da yeni insanı tek elden, tek bir eğitim modeline göre yetiştirip hem çağdaş uygarlığa bütün toplumca ayak uydurmak hem de ulusal birliği güçlendirmek olanağı elde edilmiştir.

Osmanlı dönemi, öteki birçok konularda olduğu gibi, eğitim alanında da ikili bir yapıyı Cumhuriyet'e kadar sürdürmüştür. Bir yanda insanları dinsel bir dünya görüşünün değerleri ve gereksinmelerine göre yetiştirmeyi amaçlayan medreseler; öbür yanda da devletin yaşayabilmesi için zorunlu sayılan düzeltmeler, iyileştirmeler bakımından on sekizinci yüzyılın sonlarından beri Batı örneğine göre kurulan ya da ona benzetilmek istenen okullar (26).

Medreseler, paralelleri olan Batı ortaçağının manastır ve katedral okulları gibi skolastik nitelikteydiler. Bunlar din adamlarını ya da dinin ilke ve kurallarını uygulayacak kişileri yetiştiren okullardı. Öğrettikleri doğruların, değişmez bir kadrosu vardı. Bu doğruların kaynağı âyetler ve hadisler ile bunları yorumlamış, aydınlatmış olan otoritelerdi. Bu kaynakların dışına çıkılmazdı, dolayısıyla hazır bulunan doğ-

(26) Bunların ilki, 1785 yılında kurulan *Mühendishane-i Berri-i Hümayun*'dur.

ruları olduğu gibi benimsemek, bunları tartışmamak, yeni doğruları aramaya girişmemek, bu *dogmatizm,* Osmanlı medreseleri için olduğu gibi, Batı medreseleri için de karakteristiktir. Medreseler deneysel araştırmaları değersiz saydıkları için yalnız kavramsal işlemlerde durup kalınır, genel ve soyut kavramlar üstünde kurgulara girişilir, tek yanlı sistemleştirmelere gidilir. Bütün bunlar da hoşgörüsüzlükle yürütülür. Böyle bir düşüncede üretme olanağı, geniş ölçüde yaratma gücü, aklın özerkliği elbette bulunmaz. Bu yüzden skolastik düşüncenin can sıkıcı bir tekdüzeliği olur. Kavramların bitip tükenmeden bölünmesi, ayırt edilmesi sonunda salt bir biçimciliğe, usanç veren bir boşluğa varılır.

Osmanlı medreseleri için iki örnek:

"Şeriyyatta da medrese ipsiz sapsız tartışmalarla uğraşıyordu. Tütün ve kahve *haram mıdır, mubah* mıdır? Muhammet milleti mi demeli, İbrahim milleti mi.. gibi anlamsız sorunlar dinden anlayan kişiler arasında korkunç tartışmalara neden oluyordu. Zavallı halk da bu tartışmaların arkasında bir kısmı bir müderrisi, bir kısmı da başka bir müderrisi tutarak birbirlerine giriyordu.Sivasi Efendi ile Kadızâde'nin savaşmaya varan tartışmalarını Kâtip Çelebi Mizan-ül-Hak'ında ibret verici bir biçimde anlatır" (27).

(27) Nati Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul, 1930, s.22-23.

"Bu öykü Osmanlı toplumunun neden geri kaldığını, şairi ile, uleması ile, medresesi ile, devlet adamları ile nasıl çıkmazdan çıkmazsa, bataklıktak bataklığa sürüklendiğini gösterecek niteliktedir. *Huzur Dersleri,* bilginlerin (ulemanın) tutumuna bir örnek olarak gösterilebilir. Her ramazan, otuz gün, öğleden sonraları zamanın bilginleri (yalnız İstanbul'dan değil, Bursa'dan, Edirne'den de katılanlar olurdu) bir konuyu tartışırlardı.

Padişah da uygun bir yerden tartışmaları izlediği için bunlara *Huzur Dersi* adı verilmiştir.

Tartışmalar, türlü sûrelerin âyetleri üstünde yapılmaktaydı. Ancak *Bakara Sûresi* o kadar *"derin"* anlamı olan âyetlerle doluymuş ki, hemen her Ramazan, Huzur Dersleri'nde bunlardan birkaçı ele alınırmış. Bir vâiz (1963) Ramazan'ında yayınlanan bir yazısında konuyu daha da abartarak şöyle diyor:

"Rivayete göre, bütün Saltanat Devri'nde, bu münazarada (Huzur Dersleri'nde) Bakara Sûresi ele alınırmış. Saltanat Devri bitmiş ve fakat Bakara Sûresi bitmemiş" (28).

Osmanlı medreseleriyle Batı'daki ortaçağ üniversitelerinin skolastik tutum ve yöntemde birleşmeleri, ikisinin de aynı kökenden, *Aristo felsefesi*'nden

(28) Prof. Fehmi Yavuz, "Heves Etme Hendeseye", *Cumhuriyet Gazetesi,* 16 Nisan 1981. (Abidin Topuz, *Yeni İnkılâp* Gazetesi, Isparta, 2.4.1963).

gelmelerindendir. İslam felsefesinin on birinci on ikinci yüzyıllarda yaşayan iki büyük filozofu, İbni Sina ile İbni Rüşd, Aristo'cuydular. Bunların, yapıtları gerçekte Aristo felsefesinin yorum ve açıklamaları niteliğindeydi. Avrupa on ikinci yüzyıl sonlarında Aristo fessefesini bu İslam filozoflarının yorumları ve Arapça çevirileriyle geniş ölçüde öğrenince, Hıristiyan skolastiği büyük bir ilerleme yapmıştı. Ancak, Batı skolastiği kendi içindeki gelişmelerle, ilgiyi *tümel*'den asıl gerçek saydığı *tekil*'e, dolayısıyla *deney'e çeken nominalizm yoluyla* on dördüncü yüzyılda çözülmeye başlayacak; böylece felsefe ve bilim, dine bağımlı olmaktan kurtulup bu dünya'ya bağlı bir insanlık kültürünü kurma yoluna girecek, yani *Rönesans*'ı açacaklardır. Bu gelişmeyi geçiremeyen İslam skolastiği ise, kendi içinde donup kalacak, on ikinci yüzyıldan bu yana büyütemediği bilgi dağarcığını evirip çevirmeden ileri geçemeyecektir. Böyle verimsizleşmiş bir çığırın eğitim organları olan medreseler, ortaçağ tutumunu Cumhuriyet'e kadar getirecekler; sonunda *Öğretim Birliği Yasası* ile ortadan kaldırılarak imam ve hatip yetiştiren birer meslek okulu olacaklardır.

Fatih İstanbul'u aldıktan az sonra Maveraünnehir'den getirttiği Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev'in gözetiminde *Fatih Medreseleri*'ni kurarken, Floransa'da da, kent-devleti başkanı Cosima Medici'nin

desteğiyle, *Platon Akademisi* kuruluyordu (1409). Bu akademi Rönesans'ta Platon üstündeki çalışmaların merkezi olacak, Rönesans kültürünün gelişmesine büyük katkılar yapacak, Marsillusa Ficinus vb. hümanistler yetiştirecektir. Almanya'nın ilk hümanist üniversitesi olan Freuburg i. Br. Üniversitesi de yine bu sıralarda kurulmuştur (1455-56). Padua, Paris ve Oxford üniversiteleri, daha önce hümanist öğretim ve araştırmaya başlamışlardı. Böyle bir gelişme sırasında, ama bu gelişmeden habersiz, ortaçağ örneğine göre kurulan Fatih Medreseleri giderek çağdışı kalmaya mahkûmdurlar. Yalnız onlar değil, ilk Osmanlı medreseleri de, İznik ve Bursa'dakiler de, sonra imparatorluğun dört bir yanında kurulacak olanlar da çağ dışına daha doğar doğmaz düşmüşlerdi. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları dönemin, içinde yer aldıkları İslam kültürünün duraklama ve gerileme yüzyıllarına rastladığı belirtilmişti. Bu gerçek göz önünde bulundurulursa, Türk medreselerinin neden olumlu sonuçlara varamadıkları anlaşılabilir.

Osmanlı medreselerini verimlilikleri bakımından ele alan iki araştırmacı, şu yargıya varıyorlar:

"Onsekizinci yüzyılda Diderot ve d'Alambert'in başkanlığında J.J. Rousseau, Voltaire vb.'lerinin yardımlarıyla çıkarılan *Fransız Ansiklopedisi*'ndeki maddelerin hepsi şu noktada birleşiyorlardı ki, düşün-

menin, vicdanın ve kalemin özgür olması, bilimin ilerlemesi için çok gereklidir ve sosyal ilerlemeyi sağlayacak tek araç bilimdir. İşte Batı'nın eriştiği bu önemli ilkeye Osmanlı Türkiye'sinde ne zaman ve nasıl inanıldığını ve bu inancın verdiği eserler ile sonuçların ne olduğunu göstermek Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirleri için böyle bir araştırma yapacak müelliflerin ödevidir. Bizim aldığımız devirde (on dördüncü yüzyıl - on dokuzuncu yüzyıl *yenileşme* hareketlerine dek) Türkiye göklerinde, ara sıra görülen hafif parıltılara rağmen, bu aydınlatıcı ilkenin yol gösteren bir yıldız gibi doğduğunu iddia etmek kabil değildir" (29).

Beş ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi*'nin yazarı Osman Ergin de şu sonuca varır:

"İşte medreselerin Fatih zamanından II. Abdülhamit devrinin sonlarına kadara geçen dört buçuk yüzyıl içindeki tarihçesi bundan ibarettir. Bu medreselerin ülkeye, Türklüğe ve bilim dünyasına ne hizmeti, ne yararı olmuştur? Belli başlı hangi bilginleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında uluslararası olan kimseler var mıdır? Bunları uzun uzadıya araştırmaya lüzum yoktur. 'Hiç kimseyi yetiştirmemiştir' demekle yetinmek daha uygun olur. Her ne kadar Molla Hüsrev, İbni Kemal, Ebussuud, Gelenbevi İsmail Efendi,

(29) Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İstanbul 1943, s. 203.

Müstakimzâde Cevdet Paşa gibi ancak beş yüzyılda yetişmiş beş altı ad hatıra gelirse, bunlar da ne Doğu'nun İbni Sina'sı ile, Sadettin ve Seyyidi Şerif ile ne de Batı'nın Newton'u ile, Descartes'ı ile boy ölçüşecek bir ayarda değildirler... Bu beş yüzyılda ancak Batı'nın da Doğu'nun da değer verdiği bir tek Kâtip Çelebi yetişmiştir; ancak onu medrese mahsulü sayabilir miyiz? Medresenin okutma yöntemini beğenmeyen ve eleştiren, özel ders gören ve zamanına göre en çok işe yarayan Batı dillerinden Latinceyi öğrenip o dilden kitap çeviren bu zat *autodidacte* (kendi kendini eğiten) olarak yetişmiştir" (30).

İslamlığın bir özelliği nedeniyle medresenin etkisi büsbütün büyük de olmuştur. Kuran yalnız bir din kitabı değil, bir yasalar kitabıdır da:

"İslamlık insanların yalnız ibadetleri ve Allah ile olan ilişkilerini düzenleme ile kalmayarak onun bütün işlerini ve hareketlerini de kurallara ve yasalara bağlamıştır. *Kur'an*'da ve hadislerde *ticaret*'e ait hükümler olduğu gibi *aile hukuku*'nu içeren hükümler de vardır. Bunun gibi insanın sağlığını korumak için buyruklar ve yasalar da var" (31).

Medresenin yetiştirdiği ulema, bu yasalara dayanarak bireyin ve toplumun günlük yaşamını birçok kesin yargı ve kurallarla düzenlemeye çalışmıştır. O-

(30) Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1, İstanbul 1977, s. 108.
(31) Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi, s. 13.*

nun için medrese, "... yalnız *inançlar* alanında değli, toplumun bütün faaliyet *-iktisat, siyaset, hukuk, eğitim-* alanlarında da egemen olmuş, sözünü geçirmiştir" (32). Medresenin on sekizinci yüzyılın başından beri politik ve sosyal yapıda denenen yenileşme girişimleri karşısına nasıl engelleyici bir güç olarak dikildiği hep bilinen bir gerçektir:

"Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra medreseler, kara bilgisizlik, çekememezlik, yalan dolan ortamı oldu. Yeniçerilerle el ele vererek Saray'ın karıştırıcılığı ve kokmuş unsurlarıyla birleşerek her türlü yeniliğe düşman bir durum aldılar" (33).

"Medreselerin etkisi -sözlerini geçirmeleri- uzun sürmüştür. İkinci Mahmut zamanında Maarif-i Umâmuye Nazırı atanıncaya kadar, okullar müftülere, şeyhülislamlara bağlıydı. Şeypülislamlık bütün Meşrutiyet dönemi boyunca, medreselerle ilgilenmesini sürdürdü. Eğitim ve öğretimin *medrese* kafasından kurtularak dünya ile ilgili bir yön alması, Eğitim Birliği Yasası'nın kabulü, din işlerinin devlet işlerinden ayrılmış olması ile (1924) başlar" (34).

3. Yeni Bir Kültür Savaşı

Ortaçağ yükünü *Cumhuriyet*'e kadar sürükleyen

(32) *A.g.y.*, s. 12.
(33) *A.g.y.*, s. 20.
(34) *A.g.y.*, s. 12 dipnotu.

medresenin ortadan kalktığı, *Halife*'lik ile *Şeriye Vekâleti*'nin de kaldırıldığı bu tarih, bütün Atatürk devrimlerinin gerçek başlama yılıdır. Bu devrimler ancak önyargılardan, boş inançlardan arındırılan özgür bir düşünme ortamında oluşabilir, yerleşebilirlerdi. Bu önkoşulu Atatürk şöyle dile getirir:

"Şimdiye kadar ulusun beynini paslandıran, uyuşturan ve bu istekte bulunanlar olmuştur. Herhalde zihinlerde bulunan bütün boş inanlar tümüyle atılacaktır. Onlar çıkarılmadıkça, beyne gerçek aydınlıkları aşılamak olanaksızdır" (35).

Ancak bundan sonra yolunu aklın ışığıyla aydınlatan çağdaş uygarlığa yönelebilir ve "Ülkemiz içinde *uygar* düşüncelerin, *çağdaş ilerilikler*'in vakit yitirmeksizin yayılması ve gelişmesi" (36) gereğini yerine getirdikçe, onun içinde yerimizi alabilirdik. Bu da yeni bir insanı yetiştirmekle, yani çağdaş bir eğitimle olabilir.

"Görülüyor ki, en önemli ve verimli ödevlerimiz, öğretim ve eğitim işlerimizdir. Bu işlerde ne yapıp yapıp başarıya ulaşmamız gerektir. Bir ulusun gerçek kurtuluşu ancak bu yoldadır" (37).

Devrimlerin biçimlendireceği o *yeni insan*'a bilginin ışığını ulaştırıp onu insanlık onuruna yaraşır bir

(35) *Atatürk Diyor ki,* İstanbul, Varlık Yayınları, 1951, s. 58-59.
(36) *S.D. II,* s. 44.
(37) *S.D. II,* s. 44.

yaşam için eğitecek öğretmenlere, ülküsünün bu gerçekleştiricilerine Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın bitmesinden hemen sonra 22 Ekim 1922'de Bursa'da şunları söylüyordu:

"Ordularımızın kazandığı zafer, sizin eğitim ordularınızın zaferi için yer açtı, yolu hazırladı. Gerçek zaferi siz kazanacak, siz koruyup sürdüreceksiniz. Bunu başaracağınızdan kuşkum yok. Sarsılmaz bir inanla ben ve bütün arkadaşlarım sizi gözeteceğiz, sizin karşılaşacağınız bütün engelleri kıracağız" (38).

Bu sözlerde vurgulanması gereken, askeri bir zaferle uygarlık değerlerini yaratma arasında, bu iki kavram arasında kurulan bağıntıdır. Ordularla kazanılan bir zafer ancak yol açıcıdır, yalnız bir araçtır. Gerçek zafer ise, *öğretmenler*'in oluşmasına aracı olacakları *uygarlık* yolundaki başarılardır: Gerçeğin sırlarını çözmek, yasalarını ortaya çıkarmak, insanoğlunun bilim ve sanattaki yaratıcılığına yolları açmaktır; ülkeler fethetmek değil. Bu anlayışını Atatürk 1923 yılında İzmir'de *Türkiye 1. İktisat Kongresi*'ni açış söylevinde daha açık, daha somut bir biçimde dile getirmiştir:

"Fatihler Türk ulusunu peşlerine takarak kılıçla ülkeler alırken, kılıç sallayıp dururken ele geçen ülkelerin halkı kazandıkları bağışlar ve ayrıcalıklarla

(38) *S.D. II,* s. 46.

sapına yapışıp toprak üzerinde çalışıyorlardı. Kılıçla toprak alanlar sabanla toprak işleyenlere yenilmek ve sonunda yerlerini onlara bırakmak zorundadırlar. Osmanlıların başına gelen de budur işte! Bulgarlar, Sırplar, Macarlar, Romenler sabanlarına yapışmışlar, varlıklarını korumuşlar, güçlenmişler, bizim ulusumuz da böyle fetihlerin arkasında sergerdelik etmiş ve kendi yenik ve bitik düşmüştür. Bu, bir gerçektir ki tarihin her döneminde ve dünyanın her yerinde böyle olagelmiştir. Nitekim Fransızlar Kanada'da kılıç sallarken oraya İngiliz çiftçisi yerleşivermiştir. Bu *uygar sapan*'la *döğüşçü* kılıç savaşmasında en son kazanan sapan olmuştur. Saban, Kanada'yı kılıcın elinden almıştır. Kılıç kullanan kol yorulur, ergeç kılıcı kınına koyar ve kılıç da kınında paslanır gider, ama saban kullanan kol gün geçtikçe daha da güçlenir, güçlendikçe de daha çok toprağı alır ve işler" (39).

Burada kılıç ve saban simgeleri karşılaştırılıyor ve sonunda toprağı bayındır ve verimli kılarak değer yaratan saban üstün geliyordu.

Alıntılar yapılan Atatürk'ün bu iki söylevinden ilki (Bursa) 1922, ikincisi (İzmir) 1923 yılında söylenmiştir. Bu yıllar da O'nun çağdaş Türkiye'yi kur-

(39) *S.D. II*, s. 102.

mak işine girişmesinin hemen başlangıçlarıdır. Daha işin başında *kültür*'e verdiği üstün değeri, kültür değerlerinin sürekli ve daha güçlü oldukları inancını Atatürk ömrünün sonuna kadar tutarlı olarak sürdürecektir. Askerlikteki bu üstün yetenek, kendisinin ileri sürmüş olduğu "yurtta barış, dünyada barış" ilkesine de yaşamı boyunca bağlı kalacaktır. *Ulusal Ant* sınırları dışındaki -düşseli de içinde- her türlü serüvenden uzak duracaktır. Onu, hep sivil giyinmiş olarak, Sarayburnu'nda halka *yeni harfleri öğretirken, fakülteler açarken, arkeolojik* kazılar düzenlerken, *Halkevleri*'ni kurarken, *tiyatro* yapıtları yazdırırken, *operalar* besteletirken, ilerideki *konservatuvar*ın çekirdeğini oluştururken, Resim-Heykel Müzesi'ni kurarken, *Tarih ve Dil kurultayları* düzenlerken arkasından *Tarih ve Dil kurumlarını* kurarken, ölümünün yaklaştığı günlerde bile dil ile uğraşırken; kısaca, işe başladığından son gününe değin, Atatürk'ü sürekli *bir kültür yayıncısı* rolünde görüyoruz.

B. Türkçenin Bir Ulusal Kültür Dili'ne Dönüştürülmesi

Dine bağımlı ortaçağ düzeninden kesin olarak ayrılıp özgür düşüncelerle aydınlanmış bir toplum yapısına geçmek de, her şeyden önce *bilgi* ile, *bilim*'in

yaygınlık kazanmasıyla olur. Aydınlanma dönemlerinin baş özelliği, *bilgi* denilen *kültür* değerinin herkese ulaştırılmak istenmesidir, bu *bilgi demokrasisi*'dir. Bunun için de herkesin kolaylıkla kavrayabileceği bir *dil* gerektiğinden, aydınlanma çağları, ulusal dillerin de geliştirildiği, *ulusal dil*'in *sorun* olduğu dönemlerdir.

Atatürk için de *dil* bir sorun olmuştur; hem de son yıllarının en başta gelen bir kaygısı durumuna gelerek. Bu kaygısı da, çağdaş uygarlık değerlerini kolaylıkla taşıyıp yayacak bir *ulusal kültür dili*'nin var olmayışından ileri geliyordu. *Osmanlıca,* Arapça ve Farsçanın sözcükleriyle, kurallarıyla yüklü *karma* bir dildi. İyice kavranması için Arapça ile Farsçayı bir yere kadar öğrenmek gerekliydi. Dil bir sorun olmaya başlar başlamaz - ilkin harfler ele alınmıştı-, yüzyıllar boyunca orta öğretimde medresenin de Batı örneğine göre kurulmuş okulların da temel derslerinden olan *Arapça* ile *Farsça* liselerden kaldırıldı (1929). Arapça ile Farsçaya, sonra yükseköğrenimden geçecek, dolayısıyla toplumun seçkinleri olmaya aday lise öğrencilerinin yetişiminde yer verilmemesi, Türkçeyi, kendisine yüzyıllarca koltuk değneği olmuş bu iki dilden yoksun bırakınca, *Türkçe*de meydana gelen boşluğu kendi başına doldurmak zorunda kalıyordu.

a) Osmanlı'da Türkçe Neden Gelişemedi?

Bu zamana kadar *Türkçe,* kendisiyle felsefe, bilim vb. yapılan bir *kültür dili* olmamıştı. Saray çevresindeki yönetici kadroyu yetiştirmekle görevli Enderun mektepleri de savaş ve din eğitimi yanında, başlıca Arapça ve Farsça öğretirlerdi. Varlıklarını cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürdüren, Osmanlı döneminin en yaygın okulu *Sübyan Mektepleri*'nde -mahalle okulları- bile esas, Arapça öğretmekti; Türkçe, din kurallarını öğreten *ilmi-hal dili* olmaktan ileri geçemiyordu. Böyle bir eğitim ve öğretim tutumunda Türkçenin kendi öz olanaklarını işletip değerlendiremeyeceği de açıktır. Türkçe ancak halkın dilinde, halk edebiyatında saklanmıştı. Saray ve çevresindeki ulema ile aydınların dili -hele yazı dilleri-, halkın dili ile yakın ilgisi olmayan, bir *kast* dili denilebilecek, Osmanlıcaydı. Örneğin, *Divan Edebiyatı*'nın dili gibi.

Gerçi Tanzimat'tan sonra yazın dilinde halk diline yaklaşmayı amaçlayan ve gittikçe artan bir *sadeleşme akımı başlamış; 1908'den sonra bir ulusal uyanış da olan İkinci Meşrutiyet* sıralarında bu gelişme oldukça ilerlemişti. Ancak, hiç olmazsa, ordu ve yönetim için *çağdaşlaşma* ve Batılı örneklerin benimsenmesi zorunluluğu duyulup bunu destekleye-

cek okullar *(Mühendishane 1795, Harbiye* 1834, *Tıbbiye* 1838) açılınca, bunlarda öğretilecek bilgilerin terimleri yine *Arapça*dan türetildi. Ortaçağı aşamayan medresenin biliminde kavramları olmadığı için dilinde de terimleri olmayan (40) onun için yeniden türetilen bu Osmanlıca terimler cumhuriyete kadar geldiler. *Türkçülük* akımının önderi *Ziya Gökalp* bile bilim terimlerinin sonunda *Arapça'*dan türetilmesi anlayışındaydı (41). *İçtimaiyat, ruhiyat, bediiyat, şe'niyet, mefkûre* gibi terimler ve sözcükler, Gökalp'in ya da izinde yürüyenlerin türetmeleridir.

b) Ulusal Bilinçle Birlikte İlerleyen Ulusal Dil

Ortaçağda Hıristiyan ümmetinin ortak kültür dilinin Latince olması gibi, İslam dünyasının ortak kültür dili de Kuran dili Arapçaydı. Ancak, dinden bağımsız bir dünya kültürü anlayışını getiren Rönesans'la birlikte, Avrupa'da Hıristiyan ümmetinin birleştiriciliği çözülmeye başlayınca, buradaki uluslar birer birer kendi özelliklerini, bu arada da en başta

(40) "..Hele yeni fizik ve matematiğin adı bile dillerde dolaşmıyor, bilakis *matematik* adına hâlâ *hendese mukaddimeleri,* hesap namına da hâlâ Risale-i Bahaiye şerhleri ellerde dolaşıyordu. Yani Osmanlı Türkiyesi bu uzun yıllarda-Tanzimat'tan önceki yüzyıllarda, M.G. -matematik, fizik, biyoloji ve tıpta hâlâ ortaçağların kesif dumanları içinde boğulmuştu." A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* s. 159.
(41) Ziya Gökalp, *Türkleşmek. İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 14-19.

kendi dillerini geliştirmeye girişmişlerdi. Latince de gittikçe ikinci plana çekilmek zorunda kalmıştır. Rönesans'tan sonra Batı'da *ulusal dil*'lerin halkın kendi arasında günlük *anlaşma dili* olmalarından çıkıp birer *düşün ve bilim dili* olarak gelişmelerinde, bu dillerin kendi öz değerlerine dayanılmak istenmiştir. Bu yolun tutulmasında hem *ulusal bilincin uyanması*'nın hem de *Aydınlanma*'nın gerektirdiği *bilgileri yayma isteği*'nin etkisi vardır. Ulusal benliğin uyandığı toplumlarda, hep yabancı öğelerden arınıp toplumun tarih içinde oluşmuş kendi öz değerlerini ortaya çıkarmak eğilimi belirir. Bu doğrultuda ve sonunda ulusal kültür dilini kurmada gerekli olan gereçleri elde etmek için, halk dilinden derlemeler, eski metinlerden taramalar yapılır; bütün bu işleri düzenli olarak yürütmek için hükümetlerin desteklediği dil dernekleri ya da akademileri kurulur (1634'te kurulan *Fransız Akademisi* gibi). Batı'nın günümüzdeki İngilizce, Fransızca, Almanca vb. gibi ileri dillerin Rönesans'tan bu yana gelişen yeni bilgileri dile getirebilecek ve olabildiğince geniş çevrelere yayabilecek duruma, bugünkü yüksek düzeylerine ulaşmalarında, sözü geçen bu uğraşmaların büyük payı vardır.

Batı'daki bu tarihsel gerçek göz önünde bulundurulursa, Tanzimat öncelerinden başlayarak ta Ziya Gökalp'e kadar bilim terimlerinde Arapçaya dayanıl-

masının nasıl tarihe aykırılık, zamanın gidişine ters düşmek olduğu anlaşılır. Üstelik Arapça ortaçağda kalmış, yeniçağın bilgilerini yansıtabilecek bir gelişme geçirmemişti. Osmanlıca bilim terimlerinin çok yapay ve çetrefil oluşları, belki de, Arapçanın gücünü aşan bir ölçüde zorlanmasıyla açıklanabilir. Oysa Latince Rönesans'dan beri gelişen ulusal diller karşısında gerçi giderek gerilemiştir; ama bir yandan da yeni, çağdaş bir anlayışla hümanist bir eğitimin aracı olarak sürekli işlenmiştir.

Ziya Gökalp'in de bilim terimlerinde, Türk ulusal bilincinin uyanmasında en önde yer alanlardan biri olmasına karşın, Arapçaya başvurmayı istemesi bir zorunluluktu; elinde bu bakımdan işe yarayabilecek bir Türkçe yoktu; olması için kendisi ancak bir yere kadar yol gösterebilmişti. İşte dilin Atatürk'ü son yıllarında uğraştıran en önemli kültür sorunu olmasının nedenini burada, toplumu *"çağdaş uygarlık düzeyi"*ne çıkarmada büyük yeri olacak *gelişmiş bir dil*'in elde olmayışında aramalıdır. Yazın ve gazete dilindeki sadeleşmenin azımsanamayacak gibi olmasına karşın, felsefe ve bilim dili ile birlikte ele alındığında, o sıralardaki Türkçenin, kırma-karma bir dil olan Osmanlıcadan pek ayrılmamış olduğu görülür. Tarih içinde sınırlı bir toplum katının gereksemelerine göre oluşturulmuş bu yapma dil ile geniş çevreler aydınlatılamazdı. Atatürk'ün istediği gibi "beyinlere

gerçek aydınlıklar aşılanamazdı"; *"uygar düşünceler çağdaş ilerilikler"* yayılıp yerleşemezdi; *"bilgi ve teknik* ulusun her bir insanının kafasına" konamazdı; "eğitimin temel ilkesi olan kara bilgisizliğin giderilmesi" gerçekleşemezdi. En önemlisi de İslam ortaçağının artıklarından arınarak, bütünüyle benimsenecek çağdaş Batı'nın *kavramlar dizgesi*'ni karşılayacak bir *dil* gerekti. Ayrıca, geniş çevrelere yönelecek bir *dil,* yine geniş çevrelerin, "ulusun her bir insanını içinde bulunduran halkın" dil araçlarıyla kurulabilirdi. Bu iş Batı'da böyle olmuştur.

c) Batı'da Ulusal Diller Nasıl Gelişti?

Tanık olarak, on yedinci yüzyıl felsefesinin, Descartes ve Spinoza yanında, en büyük düşünürlerinden biri ve Alman aydınlanma düşüncesinin başlıca kaynağı olan Leibniz'in (1656-1717) o sıralarda henüz bir kültür dili düzeyine yükselmemiş olan ana dili Almancanın bu amaca nasıl ulaşabileceğini anlatan düşünceleri ve bu konudaki önerileri ele alınabilir (42).

Leibniz'e göre *"dil, zihnin aynasıdır"* (A, s. 25). Dil nerede gelişmişse orada bütün bilgi kollarında sivrilmiş insanlar yetişmiştir:

---

(42) G. W. Leibniz, *Philosophische Werke V* (A, B), Felix Meiner, Leipzig 1916; Daha geniş bir özet için bkz: Macit Gökberk, *Değişen Dünya, Değişen Dil,* İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1980, s. 97-107.

"Dilin temel öğeleri, nesnelerin işaretleri olan sözcüklerdir. Sözcükler, hem başkalarına düşüncelerimizi bildirmede hem de kendi kendimize düşünmede gereklidirler. Zihnin rakamları gibi olan sözcükler ne kadar iyi, kullanışlı, açık olurlarsa, zihin de o kadar iyi işleyebilir. Bir dildeki sözcükler anlaşılır ve iyice seçikseler birçok iyi düşünceler ve kanılar zihnin hizmetinde bulunuyorlar demektir" (B, s. 5).

Bu durumda zekâ herkesin kullanacağı bir nesne olur. Almanca o sıralarda bu durumda değildir. Ağır basan yabancı sözcükler yüzünden zihinler verimli çalışamıyordu. Bir de Almancanın bilim dili olmayışının büyük kötülükleri vardı. Bilim ve felsefe dili hâlâ Latincedir. Üstelik, aydınlar arasında Fransızca gittikçe yayılır. Almanca kültür dili olamadığından, Leibniz'in kendisi de yapıtlarını Fransızca ve Latince ile yazar. Ancak, ana dilinin artık kültür dili olması gerektiğine de inanır. Dünyanın gidişi böyledir. Öteki uluslarda, İtalyanlar ile Fransızlar ve İngilizlerde bu bir gerçek olmuştur. Bu gelişme de çok önemlidir; çünkü tarihin gösterdiği gibi, ulus ile dil birlikte gelişip ilerlerler. Demothenes ile Cicero'nun yaşadıkları günlerde Yunanlılar ve Romalılar güçlerinin en yüksek basamağına varmışlardı. Bunlar birer rastlantıdır denemez. Denizin alçalma ve kabarmalarının ay ile nasıl bir ilgisi varsa, uluslar ile dillerinin alçalma ve yükselmesi arasında da öyle bir bağlılık vardır (A, s. 23).

Bütün *Aydınlanma Çağı* düşünürleri gibi Leibniz de *insan aklı*'nın durmadan ilerlediğine, bununla da insan istencinin (iradesinin) gerçeği yönlendirme gücünün boyuna arttığına inandığından, ana dilinin içinde bulunduğu kargaşa ve yoksulluktan kurtulup Rönesans ile parıldayan bilgi ışığını yayacak, işe yarar bir araç olabileceğine güvenir. Ana dilinde arınmış ve olgun bir *kültür dili* olma gücünün bulunduğunu, yalnız bunu *kullanma* istencinin eksik olduğunu, (A, s. 36) belirttikten sonra, bu amaca vardıracak yolları gösterir: Bu iş tek tek kişilerle değil, ancak -İtalyanların, Fransızların, İngilizlerin yaptığı gibi- inananları bir araya toplayıp çalıştıran bir *dernek*'le gerçekleştirilebilir (A, s. 15). Gerçi bundan önce de bu amaçla kurulmuş dernekler vardı, ama bunlar konuyu gereken ciddilik ve genişlikle ele almamışlardır. Bunların yaptığı gibi Almanca'nın yalnız yazında değil, bütün bilgi dallarında, yaşamın her alanında kullanılmasını sğalamaya çalışmalıdır. Bunu gerçekleştirebilmek için de, Almancanın sözcük hazinesi bütün zenginliği ile ortaya çıkarılmalıdır. Günlük dil, zanaat dilleri, ağızlar, Almanca ile kökleri ortak olan diller (İngilizce, Hollandaca, İskandinav dilleri), ölmüş sözcükler (eski Gotça, Saksonca gibi) taranmalı, derlenmeliydi. Bunlarla birlite eldeki sözcükleri işlek duruma getirmeye, artık kullanılmaz olmuşları diriltmeye, Almancaya en yakın olan-

lardan başlayarak yabancı sözcükleri benimsemeye, iyi düşünülmüş, iyi kurulmuş yeni sözcükler oluşturmaya çalışmalıdır (A, s. 41-43). Şimdiye kadar doğa bilimleri ve felsefe Latince ile yazılırdı; bundan böyle Almanca ile de yazılabilir, yeter ki istensin. *"Halk dili ile anlatılamayacak hiçbir şey yoktur"* diyor Leibniz (B, s. 82). Fransa ve İngiltere'de felsefe bir süredir ulusal dillerle yazıldığı için, buralarda skolastikten oldukça kurtulmuşlardır. Almanya'da ise Latince yüzünden skolastik hâlâ direnmektedir. Oysa eleştirici bir irdeleme ve araştırmaya çok elverişli bir dil olan Almanca, skolastikten de kurtuluşu sağlayacaktır (43).

Türkiye'de de medrese, bilim dili olan Arapça ile skolastiği, dolayısıyla ortaçağın kafa yapısını cumhuriyetin başlangıçlarına kadar getirmiştir. 1924 yılının 2 mart günü yürürlüğe giren *Öğretim Birliği Ya-*

(43) Leibniz'in bu anlattıkları yalnız Almanca için değil, öteki Avrupa dilleri için de geçerlidir. Tümü de genellikle Leibniz'in belirttiği yöntem ile kültür dili olmuşlardır. Türkçe de özleşmesine ve *kültür dili* olmasına bu yolla varacaktır. Tarihteki örneklerden haberi olmayanlar, Türkçeyi bu gelişmesinde bir türlü anlayamamışlardır. Almanca, bir kültür dili olmaya kendi olanaklarıyla varmıştır. Oysa İtalyanca, İspanyolca, Fransızca gibi Roman dilleri, Latince Ana'nın kalıtımcıları olarak, bu sürece, bir yere kadar hazır buldukları bir birikim ile girmişlerdir. İngilizce de on birinci yüzyıldaki Norman istilası ve egemenliği nedeniyle kaynaştığı Fransızca yoluyla Latincenin kalıtımından yararlanmıştır. Bu bakımdan Türkçe Almancaya benzer. O da kültür dili olurken, doğrudan doğruya kendi değerlerini kullanmak durumundaydı.

sası ile başka bakımlardan olduğu gibi, "yeniçağın bilgi ışıklarını yayacak" bir *dil*'in de oluşmasına yol açılmıştır.

d) İlk Aşama: Harf Devrimi

Latin harflerinin benimsenmesi ve 1929 yılının ilk günü bütünüyle uygulamaya geçilmesi, bu yolda ilk ve zorunlu bir adımdır. *Arap harfleri* yüzyıllar boyunca *Türkçe*nin *ses* değerlerini gerektiği gibi, rahatça ve doğru olarak yansıtamamıştı. Hele Osmanlıcanın çözülmeye yüz tuttuğu, yerine Arapçadan gittikçe arınan bir Türkçenin geçmeye başladığı bir gelişmede, işlerlik kazanan ya da yeniden oluşturulan sözcükleri, Türkçeye uygun da olamayan bu harflerle yazmak, güçlükleri büsbütün arttıracaktı. Bu da Türkçenin özleşmesini aksatan bir engel olurdu. En önemlisi, Arap harflerinin öğrenmesi güç olduğu, uzun sürdüğü için bu harfler geniş halk yığınlarını kara bilgisizlikten kurtarmaya hiç de elverişli bir araç değillerdi. Atatürk'ün Harf Devrimi'ni başlatan Sarayburnu'ndaki konuşması şunları belirtir:

"Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu gereği anlamak zorundayız (44).

(44) S. D. II, s. 254

Türkçenin seslerini başarıyla yansıtabilen *Latin harfleri,* Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde Bursa'da 27 Ekim 1922'de ileri sürdüğü *"Eğitimin temel ilkesi bilgisizliği gidermek olmalıdır"* amacına varmada zorunlu bir altyapıydı. Yine Sarayburnu konuşmasında Atatrük şunları ekler:

"...Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu yurtseverlik, ulusseverlik biliniz... Düşününüz ki, bir ulusun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmez. Bu bir ayıptır, bundan insan olanların utanması gerekir" (45).

Yeni yazının uygulanmaya başlandığı yılda açılan *Millet Mektepleri'*nde yarım milyondan çok yetişkin yurttaşın okuma öğrenmesi, yeni yazının başarı ve haklılığını kanıtlamıştır.

e) İkinci Aşama: Dil Devrimi

Bakanlar Kurulu "Dilimize Latin harflerinin uygulanma biçimini ve olanağını düşünmek üzere" bir "Dil Encümeni" kurmuştu (23 Mayıs 1923). İlk toplantısında alfabe ve gramer alt kurullarına ayrılan bu encümen ile *dil devrimi* devletçe başlatılmış oluyordu. Az zamanda sözlük, terimler, etimoloji vb. dil konuları üstünde de durmak gerektiği anlaşılınca, harf

(45) S.D. II. s. 255.

devrimini hazırlamak için kurulan *Dil Encümeni*'nin böylesine geniş bir işi başaramayacağı, daha geniş bir örgüt gerektiği anlaşıldı. Bunun üzerine Atatürk'ün direktifi ile *Trük Dili Tetkik Cemiyeti* 12 Temmuz 1932'de kuruldu (46). Türk dilinin "bugünkü ve gelecekteki durumunu görüşmek ve tartışmak üzere" yerli ve yabancı dil bilginleri ile yazarların, düşünürlerin katılacağı bir *dil kurultayı*'nın toplanmasını yine Atatürk düşündü ve *Birinci Dil Kurultayı* Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı (26 Eylül 1932) (47).

Kurultay, zengin bir kültür dili olması öngörülen Türkçeyi bu amaca vardıracak bilimsel yolları tartışıp belirtti:

"Birinci Dil Kurultayı'nın seçtiği yönetim kurulu Atatürk'ün başkanlığında toplanarak dil devriminin amacını ve bunu gerçekleştirme yollarını belirten bir bildiri hazırladı. 17 Ekim 1932'de yayımlanan bu bildiride şöyle deniliyor:

1. Türk dilini ulusal kültürümüzün eksiksiz bir anlatım aracı durumuna geirmek,

Türkçe'yi çağdaş uygarlığımızın önümüze koyduğu bütün gereksinmeleri karşılayacak bir yetkinliğe erdirmek,

---

(46) III. Türk Dil Kurultayı'nda (24-31 Mayıs1936) Cemiyet'in adı, *Türk Dil Kurumu* olarak değiştirildi.

(47) Dil Devrimi'nin başlamasından 1971 sonuna kadarki tarihi için bkz.: Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, (3. Baskı) 1972, s. 389-535.

2. Bunun için, bugün yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış öğeleri atmak,

Halkçı bir yönetimin istediği biçimde, halk ile aydınlar arasında nitelikçe ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak,

Ana öğeleri öz Türkçe olan ulusal bir dil yaratmak" (48).

Bu bildiri doğrultusunda, Batı'daki örneklerde olduğu gibi, bir *halk dili*'ni bir *kültür dili* olmaya vardıran çalışmalara hemen girişildi: Halk dilinden derlemeler, eski metinlerden taramalar ile Türkçenin sözcük hazinesini ortaya çıkarmak; Türkçenin kuralları üstünde dilbilgisi araştırmaları; Türkiye Türkiyesi'nin öteki Türk dillerinin anıtsal yapıtlarını yayımlamak; terimler, yeni sözcük türetmeleri, izlencenin başlıca konularıdır. Bütün bu çalışmalara da, Atatürk'ün *"Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır* (49) sözü yön vermiştir.

Bu kılavuz düşüncenin içerdiği Türkçenin kendini bulması, kendi öz değerleriyle benliğini zengin bir dil olarak geliştirmesi anlayışı, *Türk Dil Kurumu*'nun devrimci yönüdür. Türk Dil Kurumu yalnız

(48) Şerafettin Turan, *Atatürk ve Ulusal Dil,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981, s. 20.
(49) *Türk Dili İçin* (1930) adlı yapıtını beğenip Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Atatürk'ün yazdığı mektuptan, Agâh Levend, *A.g.y.* s.408.

bilimsel bir kurum değildir; bunun yanında bir de Atatürk devrimlerinin içinde belli, zorunlu bir yeri ve görevi olan devrimci bir kurum değildir; bunun yanında bir de Atatürk devrimlerinin içinde belli zorunlu bir yeri ve görevi olan devrimci bir kurumdur. Atatürk'ün dil işini bir akademiye bırakmamasının bir nedeni budur. Salt bilimsel çalışmalar yapması gereken akademi, birdil devriminin dinamizmi ile uzlaşamaz. Yeni yazı konusunu incelemek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nda kurulan (1928) dil sorununun ilk örgütü *Dil Encümeni* de devrim işini yürütemezdi. Birer devlet örgütü olarak *akademi* ve *encümen* gelip geçen hükümetlerin değişik kültür politikalarının etkisi altında kalabilirlerdi. Akademi de, encümen de sınırlı sayıda bilim adamından oluşacaktı. Oysa Atatürk, bir *dernek* olarak kurduğu *Türk Dil Kurumu*'nun Türkçeyle ilgilenen herkese açık olmasını, dolayısıyla ülke aydınlarının geniş bölümüne yönelerek ulusa kestirmeden mal olmasını istemiş ve isteği de yerine gelmiştir. Ülkenin en seçkin yazarlarının, bilim adamlarının, öğreticiler ile aydınlarının büyükçe bir bölümü Türk Dil Kurumu'nun üyesidir. Bu devrim de gerçekten böyle geniş bir cephe ile yürütülebilirdi: Bir yandan Türk Dil Kurumu bilimsel yönü ile çalışırken, öbür yandan da üyeleri ya da yandaşı olan yazarlar şiirleriyle, düzyazılarıyla; bilim adamları, öğretmenler dersleri ve araştırmalarıyla *Ye-*

*ni Türkçe*nin yaratılmasına katılmışlardır. Dil sorununu devlet elinden alıp bir derneğe vermesinde ve parasının bir bölümünü ona bırakarak çalışmalarını güvence altına almasında Atatürk'ün ne denli haklı olduğunu geçen yıllar açıkça göstermiştir.

Arkada kalan 30 yıl içinde gelip geçen hükümetlerin çoğu Türk Dil Kurumu'nu desteklememiş, en azından onunla ilgilenmemiş ya da ona güçlükler çıkarmıştır. Buna karşın dil devrimi günden güne yayılmış ve bugün devlet dili, Türk yazınının en önde bulunanlarının, bilim adamlarının büyük bölümünün dili olmuştur. Kısaca, özleşmekte olan *Türkçe* artık Türkiye'nin *kültür dili*'dir. Son 30 yılda Türk Dil Kurumu'nun, hiçbir gücü olmadan, ancak önerilerde bulunarak buraya kadar gelebilmesi, toplumun özlemini doğru olarak değerlendirdiğini gösterir. Onun başarısının temel kaynağı burasıdır.

Denebilir ki, *Dil Devrimi* Atatürk devrimlerinin en başarılı olanlarından biridir. Bu devrimlerin karşısında olanların, ahlakın çağdaşlaşmasını, aydınlanmasını istemeyenlerin, Türk dil devrimine karşı duydukları düşmanlığın başlıca nedeni burada, onun bir Atatürk devrimi olarak başarısında aranabilir.

Türk Dil Kurumu, birçok ciltte toplanmış olan halk ağzından derlemeler ve eski metinlerden taramalarla Türkçenin sözcük hazinesini ortaya çıkarmaya çalışmış; *Divan ü Lûgat-it-Türk, Kudatgubilig*

gibi Türkçenin anıtsal yapıtlarını -tıpkıbasımları, metinleri, çevirileri, dizinleriyle- yayımlamış ; Türkçenin dilbilgisi ve dilbilimi konusunda birçok incelemeler gerçekleştirmiş; türlü bilgi dalları için binlerce terim yapmış; günlük dildeki birçok yabancı sözcüğü karşılamak için Türkçe sözcükler türetmiştir. Terimlerin büyük bir bölümü her eğitim aşamasında kullanılmaktadır. Eksik kalmış olanlar için de kimi meslek dernekleri, eğitim kuruluşları Kurum'la işbirliği yapmaktadırlar (50). Bu çok yönlü ve büyük kapsamlı çalışma göz önünde bulundurulursa, kurula aykırı denen kimi yeni sözcüklerin çok önemsenmemesi gerekir (51). Ancak, ne denirse densin, Türk toplumunu ortaçağı karanlığından uzaklaştırıp çağdaş bilginin ışığıyla aydınlatacak bir araç olarak *kültür dili Türkçe* artık ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün tasarladığı da buydu. Dilde varılan bu aşama *ulusal bilin*'in derinleşip güçlenmesini de sağlayacaktır.

C. Yeni Bir Ulus ve Tarih Anlayışı

Ulusal bilinci pekiştirmede, dilin yanında, tari-

(50) Türk Dil Kurumu'nun çalışmaları için bkz. *Türk Dil Kurumu ve Etkinlikleri, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, Ankara,* T.D.K. Yayınları, 1981.
(51) Yeni sözcükler konusunda ciddi bir tartışma örneği arayanlara şu yapıt salık verilebilir: Prof. Dr. Doğan Aksan, *Tartışılan Sözcükler.* Ankara, T.D.K. Yayınları, 1976.

hin de büyük yeri vardır. *Ulus* deyince, dil, kültür, tarihsel ve siyasal yazgı bakımından ortaklığı ve birliği olan bir insan topluluğu anlaşılır. Bu topluluğun tarihi, onun yaşamöyküsüdür. Bu öyküyü bilmek de ona zaman boyunda kendisini öteki uluslardan ayıran özel benliğinin nasıl oluştuğunu; neleri başarıp neleri başaramadığını; bunun nedenlerini aydınlatarak kendisini gerçekçi ölçülerle değerlendirebilmesini; öteki uluslar arasındaki yerini öğretir:

"Tarih bir ulusun nelere yetenekli olduğunu ve neler başarabilme gücünde olduğunu gösteren en doğru kılavuzdur" (52).

1. Cemaat Yaşamından Ulus'a Yöneliş

Ulus denilen topluluk biçimi, taslak olarak, tarih sahnesinde çoktandır vardır. Ancak, bir topluluk özelliğinin, bireyselliğinin bilincine vardıkça, bu taslak da giderek içerik kazanır. Ortak bir dili konuşmak, ortak bir tarihi yaşamak, ortak bir kültürü olmak, kendisinin olan bir devlet sınırları içindebarınmak bu özelliğin öğelerindendir. Böyle bir birliğin, ortaklığın olduğuna inanan ve bunun bilincinde olan insan topluluğu, *ulus* olmuştur. Bu anlamda uluslar ilkin Avrupa'da, ortaçağı kapayıp Hıristiyan ümmeti-

(52) *Atatürk'ün Özdeyişleri,* Ankara , T.T.K. Yayınları, 1975, s. 28.

ni dağıtan Rönesans sıralarında görünmeye başlamışlardır. Büyük Fransız Devrimi bu sürece hız kazandırmış; ondokuzuncu yüzyıl Avrupa için *klasik uluslar yüzyılı* olmuştur.

Türkiye toplumunu gerçek bir *ulus* yapacak gelişmeyi de yine Atatürk başlatmıştır. 1922 Kasımı'nın sonunda Bursa'da öğretmenlere yaptığı konuşmada Atatürk şöyle diyordu:

"Açık söyleyeyim ki, biz üç buçuk yıl öncesine değin cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi yönetiyorlardı... Üç buçuk yıldır *ulus* olarak yaşıyoruz. Bunun elle tutulur, gözle görülür tanığı yönetimimizin biçimidir, ki bunu yasalar 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' diye adlandırmıştır" (53).

Burada Atatürk'ün *"üç buçuk yıl önce"* dediği Osmanlı Devleti'ne son veren ulusal eylemi başlatacak Samsun'a çıkıştır (19 Mayıs 1919). O tarihe kadar Türk toplumu bir yandan *imparatorluk,* öbür yandan da *ümmet* çerçevesi içinde yer almıştı. Bunların ikisi de *ulusüstü* topluluklardı ve ikisi de, varlıklarını koruyabilmek için, ulus bilincinin gelişmesini istemezler. Hele imparatorluğun kurucusu ve taşıyıcı öğesi olan Türklerin *uluslaşma* konusunda ayrıca çekingen davranmaları gerekiyordu: İmparatorluğun zaten başlamış olan çözülmesini büsbütün hızlandır-

(53) *S.D. II,* s. 45.

mamak için. İkinci Meşrutiyet yıllarında *ümmet* ideolojisinden yana olan Darülfünun müderrislerinden Babanzâde Naim Bey, o sıralarda kendini duyurtan *ulusallık,* onun deyişiyle *"kavmiyet"* akımını *"bid'at"* sayar. İmparatorluğun yıkıntıları üstünde verilen Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşıp *Ulusal Ant* sınırları içinde padişahsız, halifesiz, medresesiz *ulusal devlet* kurulunca, gerçek bir ulus olma yolundaki engeller de ortadan kalkmış oldu. Bu engeller dururken Türkiye bir *"cemaat",* yani ulusal bağlarla bağlı bulunmayan başka bağların bir araya getirmiş olduğu bir topluluktu. Ulus olmaya giden yol açılınca, Atatürk, ulusu *ulus* yapan bilinci oluşturmak için gerekli işlere de hemen girişti. Birleştirici bir ulusal eğitim, herkesin anlayabileceği bir dil, tarih ilgisi, bütün bunlar bu doğrultudaki çabalardır.

2. Türk Tarih Kurumu ve Tarih Araştırmaları

Atatürk, *Türk Tarih Kurumu*'nu *Türk Dil Kurumu*'ndan bir yıl önce kurmuştu (15 Nisan 1931). 1934 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasında bu iki kuruma verdiği önemi ve onlara olan güvenini Atatürk şöyle belirtiyordu:

"Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında da Türk tarihini doğru temelleri üzerine kurmak; öz Türk diline

değeri olan genişliği vermek için candan çalışılmakta olduğunu söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimlere ereceğine, şimdiden inanabilirsiniz" (54).

Gerçekten de, yaşamının son yıllarında enerjisinin büyük bir bölümünü, kültür işlerinin başında saydığı tarih ve dil konularına yöneltmiştir. Yeni yazının uygulamasından başlayarak ölüm yılına kadar geçen on yıl içindeki TBMM'yi açış konuşmalarının hemen tümünde tarih ve dil konularına yer vermiştir. Türk Dil Kurumu, Türkiye'nin çağdaş uygarlık değerlerini benimsemesini sağlayacak zengin bir kültür dili oluşturmak ile görevlendirilmişti. Türk Tarih Kurumu'da *"Türk tarihini doğru temelleri üstüne kurarak"* çağdaş bir toplum ve *ulus bilinci*'nin yaratılmasına destek olacaktı. Bu kurum da, Türk Dil Kurumu gibi, kendisinden sonra onu siyaset dalgalanmalarının dışında bırakmak düşüncesiyle, *akademi* olarak değil de bir *dernek* olarak örgütlendirilmiş ve ona da Atatürk malvarlığının bir bölümünü miras bırakarak, çalışmalarını güven altına almak istemiştir.

Cumhuriyet'e kadar okullarda öğretilen Türk tarihi, Osmanlı hanedanının tarihi olmaktan pek ileri gidemiyordu. Osmanlılardan önce Anadolu'yu açan, burayı yurt edinmek için siyasal ve toplumsal bakı-

(54) *S.D. I*, s. 363.

mardan örgütlenen Selçuklular bile Türk tarihi kapsamına girmiyordu.

Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları, araştırmalarıyla Türk tarihi, yalnız bütünden bir parçanın tarihi olmaktan kurtarıp dünya tarihi içindeki ilişkileri bağlamında geniş bir temel üstüne oturtulmaya çalışılmıştır. Bu arada Atatürk'ün üstünde özellikle durduğu ve son yıllarında çok ilgilendiği bir konu da, Anadolu'nun eski tarihidir. Birçok uygarlıkarı barındırmış olan, dünya tarihinde giderek evrensel bir boyut kazanan Batı uygarlığının kaynağı Akdeniz uygarlığına büyük katkıları olan Anadolu'nun Türk tarihi ile ilgisi nedir? Gerçekten ilk kez Malazgirt ile mi Anadolu Türklere açılmıştı? Kimi ipuçları, Anadolu'nun ilk ve en büyük devletini kurarak bu ülkeyi ilk olarak siyasal bir birlik içinde toplayan *Hititler*'in Türklerle ilgisini gösterir gibi değil miydi? Öyle de olmasa, Türkler Anadolu'ya geldiklerinde burada buldukları insanlarla karışmışlardır (55) diye varsayılırsa ya da tarihte pek çok görüldüğü için, bu bir gerçek sayılırsa, çağdaş Türk kültürünü iyice anlamak için, ondaki eski Anadolu kültürlerinin tortu-

(55) Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi* (İstanbul 1944) adlı kitabında Anadolu'ya açılışta gelen Türklerin sayısının bir milyonu geçtiğini yazdıktan (s. 176) sonra, gelenlerle Hellenleşmiş Hitit ve Trak kökenli yerli halk arasında güçlü bir kaynaşmadan söz eder. (s. 177).

larını, etkilerini aramak gerekmez mi? Hepsi bir yana, böylesine bir kültür birikimi üzerinde oturup "Benden değil, beni ilgilendirmez" diyebilir miyiz, uygar bir toplum olarak? Bu gibi sorular Atatürk'ü dolayısıyla Türk Tarih Kurumu'nu, Türk tarihinin Orta Asya'dan başlayıp gelişen çizgisinin yanında, üstünde yaşanılan yurt topraklarınıntarihi konusunda da durmaya götürmüştür. Bu sorulara antropolojik araştırmalar ve arkeolojik kazılarla da aydınlık getirilmeye çalışılmıştır. Atatürk kendisi çalışmalarla yakından ilgilenmiş, antropolojik ölçmelerde bulunmuş, kazı yerlerine uğramıştır. Bu ilgiyi sürdürüp bilimsel olarak derinleştirmek için yurt içinde ve dışında yetiştirilen gençler sonra eski Anadolu kültürleri tarihinde, arkeoloji ve filolojilerinde ünlerini duyuracaklardır.

Görülüyor ki, kimilerinin öteden beri ileri sürdükleri gibi, Atatürk dönemi Türkiye'yi tarihinden koparmamış, tersine, bir hanedan tarihinin darlığından (56) kurtarıp Türk tarihinin artık karanlıkara karışan boyutlarına kadar uzandırmıştır. Hatta bu alacakaranlık sınırında, Türk ulusuna bir *tarihsel görev* de aramıştır: Dünyaya uygarlık değerlerini yaymak.

(56) Atatürk'ün deyişiyle: "Öyleyse kesinlikle diyebiliriz ki.. ulusal bir tarihimiz yoktu. Osmanlı tarihi, baştan sona, hakanların, padişahların, kısaca, kişilerin, bir parça da mutlu azınlıkların davranışları ve girişimlerini sayıp döken bir destandan başka bir şey değildi. Yüzyılların elimize tarih diye uzattığı kitabın niteliği işte budur." *S.D.I,* s. 104.

Bu *görev* tasarımları elbette bilimsel değil, kurgusaldırlar. Ancak, bunlar ulusların özgüvenlerini güçlendirdiklerinden, zaman zaman yararlı olabilirler. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda Alman ulusal bilincinin oluşmasında büyük yeri olan filozof Fichte (1762-1814), *Alman Ulusuna Söylevler*'inde, "Alman ulusunun tarihsel görevi (mission'u), insanlığı şu sıralarda içinde bulunduğu *"tam suçluluk"* çağından çıkarıp aklın bilinçli egemenliğini sağlamıştır" der ve Alman gençliğinin tarihin bu işaretine göre yetiştirilmesini ister. Fichte bunları Almanya'nın Napoleon ordularının işgali altında bulunduğu günlerde söylemiştir.

3. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

1936 yılında Ankara'da, yine Atatürk'ün önayak olmasıyla kurulan *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* de Atatürk'ün dil ve tarih konularındaki ilgileri bağlamına yerleştirilebilir. Fakültenin, başka bir yerde rastlanmayan adı da zaten bunu gösterir; bölümleri ve kürsüleri de bu ilgiyi yansıtacaklardır. Bu fakültede, yeni filolojiler (dil+yazın) yanında, Çin, Hint tarih ve filolojilerinden başlayarak eski Anadolu'yu (Hitit), komşusu eski ülkeleri (Sümer, Asur), Akdeniz çevresini (Yunan-Roma) konu edinen tarih ve filoloji kürsüleri kuruldu. Bu tür kürsüler Türk üniver-

site ve bilim dünyasında ilk kez açılmaktaydı. O sıralarda ülkenin tek üniversitesi olan *İstanbul Üniversitesi*'nin Edebiyat Fakültesi, 1933 üniversite reformuna biri filoloji olan dört bölümle girmişti; bu tek filoloji de yalnız Türk Dil ve Edebiyatı alanını kapsıyordu.

4. İstanbul Üniversitesi Reformu ve Edebiyat Fakültesi

1933'teki *İstanbul Darülfünunu* düzeltimi de (o zaman ülkedeki tek üniversite olduğu için sadece *"Üniversite Reformu"* denmiştir), kültür alanına etkisi sürekli olacak katkılardan biridir. Atatürk, her konuda olduğu gibi, bu düzeltimi de kökten ele almış ve Almanya'dan getirtilen çok sayıdaki öğretim üyesinin de yardımıyla başarıya ulaşan bu reform ile imparatorluktan miras İstanbul Darülfünunu gerçekten *yapı* ve *anlayış* değiştirerek çağdaş bir üniversite olma yoluna girmiştir. Sonraları -zaman zaman bir patlama niteliğinde- kurulan yeni üniversitelere İstanbul Üniversitesi ana kaynak olmuş, bu yeni kuruluşlar, bir yere kadar da olsa, hep ondan bir şeyler almışlardır.

Merkezi Van'da olmak üzere Doğu illeri için bir üniversite kurmak düşüncesi de yine Atatürk'ündür (57). Bu isteğin gerçekleşmesini kendisi görememiş,

(57) Atatürk, 1947 ve 1938 yılları Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış söylevlerinde bu konuya değinir: *S.D. I*,386, 394.

ama onun direktifi doğrultusunda Doğu illeri, Batı'dan ve Güney'den çok önce, merkezi Van değil de Erzurum olan bir üniversiteye, Atatürk Üniversitesi'ne kavuşmuştur.

Atatürk'ün tarih ve dile karşı yakın ilgisi, bu bilgi dallarını öğretip araştıran edebiyat fakülteleri ile de yakından ilgilenmesine, dolayısıyla bu fakültelerin zamanında büyük gelişmeleri gerçekleştirmelerine neden olmuştur. *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* örneğinde bu görülmüştü. İstanbul Edebiyat Fakültesi de 1933 üniversite reformunda yeni bir düzen, çağdaş bir öğretim ve araştırma anlayışı kazandı. Darülfünun'dan getirdiği tek bir filoloji (Türk Dili ve Edebiyatı) yanında, Önasya filolojileri, klasik filoloji, modern filolojiler (Roman, İngiliz, Alman) kuruldu. Tarih ve Felsefe bölümleri yeni kürsülerle genişledi, zenginleşti.

Edebiyat fakülteleri becerileri değil, eleştirel düşünceyi, toplu bakışı (felsefe) öğreten, tarih bilincini oluşturan (tarih bilimi ve filolojiler) eğitim kurumlarıdır. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'ndan (özellikle 1960'lardan) sonra birbiri ardından kurulan üniversitelerin büyük çoğunluğunda edebiyat fakülteleri yoktur. Tıp gibi, mühendislik gibi pratiğe yönelik bilgilere kalkınmak zorunda olan ülkenin çok gereksinimi vardır. Ayrıca, içinde yaşanılan teknolojik uygarlık ancak yaşamı yönlendirmeye, olaylara

egemen olmaya yarayan bilgilere değer verir. Yalnız, bu gibi bilgiler de, sonunda, yararı hiç düşünmeyen teorilerden kaynaklanırlar. Bilimi bu teori planında desteklemek, yaratıcı düşünceyi özendirmek, her uygar toplumun, hem de yaşamsal bir görevidir. İlk bakışta yararlarının ne olduğu pek bilinmeyen edebiyat fakülteleri, türlü dünya görüşlerinin çatışması içinde yolunu bulabilen kültürlü insanlar yetiştirebilir. Tedirgin düşünce ortamlarında bu gibi kültürlü aydınların çok yararı dokunabilir. Ulusal bilinci oluşturan ve aydınlanmış bir topluma götüren tarih ve dil açısından ilgilendiği *edebiyat fakülteleri* için, Atatürk, *"Türk kültürünün ekseni"* deyimini kullanmıştır. *19 Eylül 1923*'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin kendisine onursal profesörlük sanı vermesi üstüne gönderdiği telgrafta şöyle der:

"... Türk kültürünün ekseni olan fakülteniz onursal profesörlüğüne seçilmemden ötürü kurulunuza teşekkür ederim. Eminim ki, ulusal bağımsızlığımızı bilim alanında fakülteniz tamamlayacaktır. Bu şerefli ilerlemenin gerçekleşmesini üstlenmiş olan topluluğunuz arasında bulunmak, bence onur vericidir" (58).

(58) Şerafettin Turan, *Atatürk ve Ulusal Dil,* s. 16; Şemsettin Günaltay, "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü", *Belleten,* 10, 1939, s. 273 vs.

D. Halkevleri ve Köy Enstitüleri

Yine Atatürk'ün kurduğu *Halkevleri,* Cumhuriyet'in dünya görüşünü aydınlar aracılığıyla halka kadar indirme girişimi ve denemesidir. Halkevleri pratik becerilerin kazanıldığı yerler olmaktan çok, türlü sanat dallarındaki çalışma ve gösterileriyle, yöre tarihi ve kültürü üstündeki araştırmalarıyla, çeşitli konulardaki konuşmalarıyla bilinçlenme yerleriydi; yeni çağdaş yurttaşı yetiştirmeye yardımcı olan odaklardı.

Uzun yıllar Ankara Halkevi Başkanlığı'nı yapmış olan Ferit Celâl Güven bu konuda şunları yazmıştı:

"Halkevleri Atatürk'ün çok güvendiği ve çok bel bağladığı bir devrim kurumu olarak kurulmuştur. Pek kısa sürede gelişmiş ve yirmi iki yerde saraylar gibi her türlü araçları içinde toplayan binalar yapılmıştır. Halkevleri, Atatürk devriminin bir paratoneri idi ve yabancı ideolojilere karşı bir set idi..." (59).

Çağdaş kültürün aydınlığını toplumun en geniş tabanı olan köylüye kadarulaştırmak düşüncesiyle kurulan ve işe yaradıklarını uzun sürmeyen uygulamada bile kanıtlayan *Köy Enstitüleri,* Atatürk'ün ölümünden sonra kurulmuştur. Ancak, bu enstitüler,

(59) Alıntının geçtiği yer: Oktay Akbal, "Eminönü Halkevini Kurtarmak", *Cumhuriyet,* 22 Şubat 1981.

O'nun sağlığında kurulan *Köy Öğretmen Okulları*'nın geliştirilmiş biçimleri sayılabilir. Köy Enstitüleri düşüncesi Atatürk'ün yaşadığı günlere dayanmaktadır. Üstelik, bu eğitim kuruluşları Atatürk devrimlerinin tam doğrultusundaydı.

"Köylü efendimizdir" diyen, eylem ilkeleri arasında *"halkçılık"* bulunan Atatürk'ün çağdaş kültürün ışınlarını köylüye ulaştırmak istemesi pek doğaldır. Çünkü aydınlanma dünya görüşünün baş özelliklerinden biri de, akılcı kültür değerlerini (bilim, teknik vb.) olabildiğince çok yaymaktadır (60).

E. Atatürk Ulusçuluğu'nun ve Yenileşmesinin Nitelikleri

Dilin özleşmesinde olsun, tarih anlayışında olsun, Köy Enstitüleri'nde vb. olsun, Atatürk'ün başlattığı gelişmelere karış çıkanların bir bölümü, çokluk, *ulusçuluk* kavramına sığınırlar. Bu davranış da akla yakındır: İlkin, yaklaşık 60-70 yıllık olan bilinçli ve yaygın Türk ulusçuluğu henüz yeni sayılır; daha coşku dönemindedir. Bundan dolayı çok kişiyi sürükleyebilir, düşünceyi bulandıran mistiğe çabuk kayabilir. Sonra, Atatürk ilkeleri arasında da ulusçuluk var. Dolayısıyla, *ulusçu* olduğunu öne süren, bu görü-

(60) Türkiye'de 1980'ler başında bile 12 milyon insan okuma yazmasızdır.

nümde olan bir *tutuculuk,* hatta bir gericilik Atatürkçülük ile birleşiyor gibi gelebilir; bu sanıyı verebilir, hatta böylece kendini gizleyebilir de.

Oysa Atatürk ulusçuluğunu kesin sınırlarıyla belirleyip onu başka ulusçuluklardan ayırt edebilecek nesnel ölçüt vardır: Atatürk'ün uzun yıllar bir devrimci, bir devlet yöneticisi olarak deneylerinden süzülerek oluşan, dünya görüşünün bir özeti gibi olan, yaşamının son yıllarında (5 Şubat 1937) *Anayasa*'ya da girerek resmileşen *altı ilke*'si.

a) Atatürk'ün Altı İlke'si

Altı ilke ancak bir bütün olarak, kendi içlerinde birbirlerine bağlılıkları, birbirlerini sınırlamaları ile geçerlidir. Bunlardan biri olan *ulusçuluk* da bu kuralın dışında değildir. Bundan dolayı Atatürk ulusçuluğu, *devrimci*'dir, dolayısıyla *dinamik*'tir. Aşılmış değer birikimlerine bağlı kalmakta direnen tutuculukla, bunları canlandırmak isteyen gericilikle bağdaşamaz. Atatürk diyordu ki:

"Uygarlığın yüceliği ve gücü karşısında ortaçağa yaraşır düşüncelerle, ilkel asılsız şeylere inanmakla yürümeye çalışan uluslar yok olmaya ya da tutsak ve horlanarak yaşamaya mahkûmdurlar" (61).

(61) *Atatürk'ün Özdeyişleri,* T.T.K. Yayını, s. 20.

Onun ulusçuluğu ileriye, yeni değer yaratmalarına açıktır. Bu bakımdan iyimserdir. Gericilik ile tutuculuk karamsardırlar; onlar için geçmişteki her şey daha iyi, daha soyludur. Bugün yaşayanlara düşen, geçmişi anlamak ve yinelemektir. Bunların yönelme noktaları olan *"mukaddesat", "milli ananeler"* geçmişin oluşturduğu değişmeyen değer ve davranış kalıplarıdır. Oysa devrimci ulusçulukta mukaddesat denilen kutsal kavramlar da, ulusal gelenekler de sürekli ileriye doğru akan ve yaratan yaşamla birlikte değişirler; yerlerini yeni dönemlere uygun olan yeni değerlere, başka kavramlara bırakırlar. Belli bir tarih aşamasında insanlar arasında ilişkileri düzenlenmiş, kuşaktan kuşağa aktarılmış olan töreler, zamanın akışında yeni evrelere uygun olana yerlerini bırakarak başkalaşırlar. Türkiye giderek *endüstri uygarlığı*'na geçiş sınırı üstünde, her şeyin değişmekte olduğu dönemlerdedir.

Devrimcilik ilkesi gibi öteki ilkeler de *Atatürk ulusçuluğu*'nu belli yönlerde belirlerler. Bu ulusçuluk *cumhuriyetçi*'dir, *monarşist* (padişahçı) olamaz. İçinde ayrıcalıklar tanımayan bir devlet yönetiminin ve kültür değerlerinin her yurttaşa açık olduğu *halkçı* bir toplum düzeninden yanadır. Kültür değerlerini olduğu gibi maddi değerler -ekonomi, teknik- alanını da genelin yararına göre düzenlemesini bilen bir *devletçiliği* amaç sayar. *Laik*tir; halifeli, şeriatçı bir

devlet düzenini özleyemez. Müslüman - Türk milliyetçiliği gibi tutarsız birleşimlere karşıdır. Ümmet düzeninin ulusal benliği baskı altında tutup gelişmesini önlediğini bilir.

Atatürk'ün ümmet-ulus ilgisini Türk örneği üzernide somut olarak açıklaması ilginçtir:

"Din birliğinin de bir millet teşkilinde müessir olduğunu söyleyenler vardır. Fakat bizim gözümüzün önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz. Türkler Arapların dinini kabul etmeden evvel de büyük bir milletti. Arap dinini kabul ettikten sonra, bu din ne Arapların, ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de Mısırlıların vesairenin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine hiçbir tesir etmedi. Bilakis, Türk milletinin milli rabıtalarını gevşetti; milli hislerini, milli heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabii idi. Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin fevkinde şamil bir Arap milliyeti siyasetine müncer oluyordu. Bu arap fikri, *ümmet* kelimesi ile ifade olundu" (62).

Altı ilke, Türk tarihinin son iki yüzyılındaki deneylerin akılcı bir eleştirisinden kaynaklandığı için, Atatürk ulusçuluğu akıldışı-duygusal değildir. Bu da onu ölçülü yapar: Ulusal kültür birikimindeki gerçek olan ve olmayan değerleri ona ayırt ettirebilir, onu

(62) Prof. Dr. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün Elyazıları,* Ankara, Türk Tarih kurumu Yayını, 1969, s. 364-365.

kendisine gözü kapalı hayran (narcisse) ya da bencil yapmaz. Atatürk'e göre, "Bencillik kişisel olsun, ulusal olsun her vakit kötü sayılmalıdır" (62b). Bu ulusçuluk emperyalist değildir; akılcı ve moral bir norm olan "yurtta barış, dünyada barış" ilkesine bağlıdır. Dünyadaki saygınlığın fetihlerle değil, evrensel kültür değerlerinin yaratıcısı olmakla gerçekleşeceğine inanır. Atatürk şöyle der:

"Dünyada her ulusun varlığı, değeri, özgürlük ve bağımsızlık hakkı, sahip olduğu ve yayacağı *uygarlık* eserleriyle orantılıdır" (63).

Atatürk devriminin ilkeleri arasında en büyük tepkiye yol açan, *laiklik*'tir. Bunu da doğal saymak gerekir. Dinsel dogmatizm, Atatürk'ün son vermeye giriştiği ortaçağ düzeninin temel direğidir, özüdür. Din işleriyle dünya işlerini birbirine karıştırmamaya, kısaca, *laiklik* denilirse, laiklik elbette dinsizlik demek değildir. Ancak, dünya işlerinin arkasında hep Tanrı'nın ya da elçisinin buyruklarını bulmaya alışmış bir kimse bu ayırmayı kolay anlayamaz, kutsallıktan arınmış bir dünya ile birdenbire uzlaşamaz. Meydana gelen boşluğu kendi aklı ile doldurmak, dinden kaynaklanan hazır açıklama ve davranış şemaları yerine kendi usavurmalarını koymak zorundadır. Bunu da aydınlanmış, özgür kişiliği olanlar ba-

(62b) *S.D. II, s. 299.*
(63) *S.D. II, s. 183.*

şarabilir. Böyle dönemlerde bilime dayanan eğitim insanın yolunu aydınlatan, buldurtan kılavuz olur.

Ayrıca, Müslümanlık yalnız bir *inançlar* ve *ibadetler dizgesi* değildir; *hukuk* ve *töre* düzeni olan, günlük yaşamın ayrıntılarına kadar uzanan bir dindir. Bu da, *laiklik* için pek elverişli sayılamayacak bir ortamdır.

Türkiye'nin *demokrasi* denemesinin laiklik, devrimlere karşı çıkanların devrimleri yıpratma çabalarının başlıca hedefi; Osmanlı döneminde eksik olmayan *"Din elden gidiyor"* sloganını sürdürmek isteyen çevrelerin oy toplama işinde çok işe yarar bir sömürü aracı yapılmıştır. Atatürk yaşarken, medreselerin yerine birer meslek okulu olarak kurulan imamhatip okulları ile tamamlayıcılarının giderek vardıkları sayı göz önünde bulundurulursa, bunların kuruluş amaçlarının pek ötesine taşarak, dinsel dünya görüşünü yayan araçlar olmak istedikleri söylenebilir. Bu da, Atatürk'ün en önemli başarılarından biri olan *"öğretimde birlik"* ilkesini zedelemiş; Türk çocuklarını yine birbirine karşıt iki ayrı doğrultuda yetiştirmek yolunu, dolayısıyla toplumsal şizofreniye giden yolu açmıştır. Ayrıca, sayıları çok büyük olan, Kuran'ı Arap harfleriyle ve Arapça olarak öğreten, eski *Sübyan Mektepleri*'ni pek andıran -resmi ve kaçak- Kuran kursları da düşündürücüdür. Çocuğa bilmediği, hiçbir şey anlamadığı bir yabancı dili, ileri-

de hiç kullanmayacağı yabancı bir yazıyla öğretmek istemenin, bir fetişizmi andırması bir yana, ne denli eğitsel olduğu da ayrıca sorulabilir.

Bu olumsuz durumu Atatürk şöyle belirtir:

"Muhammed'in dinini kabul edenler... Allah'a kendi milli lisanında değil, Allah'ın Arap kavmine gönderdiği Arapça kitapla ibadet ve münacatta bulunacaktı. Arapça öğrenmedikçe, Allah'ın ne dediğini bilmeyecekti. Bu vaziyet karşısında Türk milleti birçok asırlar ne yaptığını, ne yapacağını bilmeksizin, adeta, bir kelimesinin manasını bilmediği halde kur'an'ı ezberlemekten beyni sulanmış hafızalara döndü" (64).

Atatürk, devrimlerine erek olarak "çağdaş uygarlık düzeyini aşmayı" göstermişti. Çağdaş uygarlık da bu dünyaya dönük olan, akılcı bir insanlık kültürünü geliştirme yolundadır. İnsan ancak bu dünyaya bağlanmakla, onu gerçek yurdu saymakla bu sürece yapıcı olarak katılabilir. Onun için *laiklik,* devrimlerinin can damarıdır.

b) Kadın Haklarına Verilen Büyük Önem

Devrimlere karşı direnmeler yüzünden *duraklamalar,* üstelik yer yer *gerilemeler* olmuşsa, bu olum-

(64) A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün Elyazıları,* s. 365-366.

suz gidişin başlıca nedenleri arasında toplumun *çağdaş eğitim* ile gerektiği gibi aydınlatılamamış olması sayılabilir. Bir yandan böyle bir aydınlanmaya büyük katkıları dokunabilecek olan Halkevleri, Köy Enstitüleri kapatılmış, tersine bir akışla da dinsel dünya görüşü örgütlendirilip canlandırılmıştır. Öbür yandan da çağdaş eğitimin gerektirdiği okul sayısı, hızla artan nüfusu yetiştirmeyi karşılayabilecek bir duruma bir türlü ulaşamamıştır. Türkiye nüfusunun yüzde 38'i hâlâ okuma yazma bilmiyor. Kadınlarınsa üçte ikisi okuma yazmadan yoksundur. Buna göre, sözü geçen olumsuz gidişten en çok etkilenen kadınlar olmuştur. Dolayısıyla da Atatürk'ün kadınlar için şu düşündükleri, özledikleri, öteki konulardakine göre, en az gerçeklik kazananlardır:

"... Bir toplum, cinslerinden yalnız birinin çağın gereklerini edinmesiyle yetişirse, o toplum yarıdan çok düşkünlük içinde kalır" (65). "Kadınlar sorununda... Asıl savaşma alanı görünüş ve kılıktan çok, aydınlıkla, bilgi ile, gerçek erdemle süslenmek ve kuşanmaktır" (66). "Kadınlar eğer ulusun gerçek anası olmak istiyorlarsa, erkeklerimizden daha aydın ve erdemli olmaya çalışmalıdırlar" (67). "Her halde kadın çok yüksek olmalıdır. Burada rahmetli Fikret'in

(65) *S.D. II, s. 84.*
(66) *Atatürk'ten Düşünceler, s. 52 (Atatürk ve Devrim,* s. 114'ten).
(67) *Atatürk'ün Özdeyişleri,* s. 14.

herkesçe bilinen bir sözünü hatırlatırım: Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer" (68).

Gerçi, Türkiye'de başta anayasa olmak üzere, yasalar haklar bakımından kadınla erkek arasında bir ayrım yapmaz. Bugün her işte çalışan kadınlarımız, binlerce yükseköğrenim görmüş ve görmekte olan kızlarımız vardır. Kimi ileri ülkelerde bile ya hiç olmayan ya da bizdeki sayıya ulaşamamış kadın profesörler, yargıçlar, mühendisler bulunmaktadır. Büyük şehirlerin belli bölgelerindeki kadınlar, Batı'nın büyük kentlerindeki cinstaşlarından ayrılamaz. Altmış yıl öncesine göre bu, başdöndürücü bir atılımdır. Ancak, tüm ülke ölçüsünde düşünüldüğünde, Türk kadınının büyük bölümünün -üç kadından ikisinin okuma yazmayı bile bilmemesi, bu bölümün büyüklüğünü gösterebilir-, çağdaşlığın istediği özgür kişiliğe, dolayısıyla insanlık onuruna ulaştıracak yolu kendisine kapsayan aşılmış gelenek-göreneklerin baskısı altında yaşadığı gözlenebilir. Onu kamu yaşamının dışında bırakan, birçok sosyal ilişkilerden uzak tutan kaçgöç; kız çocuklarının okula gönderilmemesi, gidenlerin de bir yaştan sonra okuldan alınması; evlendirilirken mal gibi satılmaları *(başlık parası); çokkarılı* bir aile düzenine boyun eğmek zo-

(68) *Cumhuriyet, 15.10.1925 (Atatürk ve Devrim, s. 114'ten).*

runda kalmaları; yasal miras haklarını kullanamamaları; babaerkil aile düzeninin bütün katılığı ile sürüp gitmesi, bu töre baskısının görünümlerindendir. Buradaki *töre-hukuk* çatışmasında *hukuk* arka plana itilmiş, ilerici yasaların sağladığı haklar kullanılamayıp kâğıt üstünde kalmamışlardır. Buna karşılık, Nisâ Sûresi'ndeki değer yargıları hâlâ asıl geçerli olan ölçülerdir.

c) Devrim Bitmez

Atatürk Devrimi'nin eksik kalmasının, yer yer yürümemesinin nedenlerini kendisinde değil, içinde gelişmek zorunda olduğu tarihsel-toplumsal ortamın direnmesinde aranmalıdır. Kendisinin ise insanlık tarihinin genel gidişine uygun olduğundan, dolayısıyla çağdaş bir yönelim olduğundan şüphe edilemez. Tarih, tuttuğu doğrultudan ayrılanların üstünden acımasız gelip geçer. Bu gerçek de Atatürk Devrimi'ni tamamlamaya zorlar. Atatürk'ün kendisi de *"Devrimin bütünlenmesi gerekir"* diyor (69) ve sanki yaşamın temel gerçeğini metafizik bir sezgi ile yakalamış gibi ekliyordu:

"Devrimler yalnız başlar, ama *devrimin bitişi* diye bir şey yoktur. *Başlamak ve bitmemek* gerek do-

(69) A. Afetinan, *Atatürk'ten Yazdıklarım*, s. 7.

ğada, gerekse toplumda devrimin evrim ile benzer olan ortak yasasıdır" (70).

Bu devrim, ortaçağ dünya görüşü düzeni bütün bütüne aşılıncaya; çağdaş endüstri uygarlığına yaratıcı olarak katılıncaya değin sürecektir. Sanayileşmede yol aldıkça, Atatürk devrimleri de özlerine uygun, gerçek ortamlarını bulacaklardır.

(70) *Atatürk ve Devrim*, s. 96.

SONUÇ

Atatürk devrimlerinin tarihsel görevi bugün, *"Üçüncü Dünya"* kavramı içinde toplanan azgelişmiş toplumlara tarihin doğrultusunu göstermede, bu bakımdan onlara örnek olmada; Kurtuluş Savaşı ile emperyalizmin tutsağı uluslarda kurtuluşun umudunu yaratmada aranabilir:

"Sömürgecilik ve emperyalizm yeryüzünde yok olacak ve yerlerine uluslar arasında hiçbir renk, din ve ırk ayrıcalığı gözetmeyen yeni bir uyum ve işbirliği çağı egemen olacaktır" (71).

Atatürk devrimleri bu insancı amaca doğru güçlü, tutarlı adımlardır. Öte yandan da Atatürk yeryüzündeki insanların bu "uyum ve işbirliği çağı"nı gerçekleştirecek gibi eğitilmelerini ister:

"Dünya yurttaşları çekememezlik, açgözlülük ve öcalma duygusundan uzaklaşacak biçimde eğitilmelidir" (72).

---

(71) *Atatürk'ün Özdeyişleri,* s. 26.
(71) *Atatürk'ün Özdeyişleri,* s. 26.

Bu özleyiş ve inaçları ile, insanlığa ve kendi ulusuna olan güveni ve onların hep ileriye, iyiye doğru gidebileceklerine inanan iyimserliği ile Atatürk tutarlı bir *aydınlanmacı* hümanisttir (73). 1924 yılı Ağustosu'nda Muallimler Birliği Kongresi dolayısıyla yapılan bir toplantıda Atatürk öğretmenlere konuşmasını şu sözlerle bitirir:

"Hiçbir zaman aklınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden *"fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür"* nesiller ister" (74).

Atatürk'ün, çok sevdiği Tevfik Fikret'in bir dizesinden çıkardığı bu deyiş, *düşünme, değerleme* ve *bilme* bakımından ortaçağın boş inançlarından kurtulup aydınlanmış, onuruna ulaşmış özgür insanın, Atatürk devrimlerinin sonunda varmayı istedikleri insanın portresini çiziyor.

(73) Bkz. Suat Sinanoğlu, *Türk Humanizmi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.*
(74) *S.D. II,* s.174.

KAYNAKLAR

Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İstanbul, Mf. V. Yayınları, (2. Baskı) 1943.
Aksan, Prof. Dr. Doğan, *Tartışılan Sözcükler,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
Atatürk Diyor ki, İstanbul, Varlık Yayınları, 1951.
Atatürk'ün Özdeyişleri, Ankara, Türk Tarih kurumu Yayınları, 1975.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, üç cilt, İstanbul 1945, Ankara 1952 ve 1964, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınları.
Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981.
Atatürk ve Devrim, Ankara, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Yayınları, 1973.
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.*
Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri, Bugünkü dile aktaran: Behçet Kemal Çağlar, Ankara, T.D.K. Yayınları, 1968.

Bugünün Diliyle Atatürk'ün Milli Eğitimimizle İlgili Düşünce ve Buyrukları, Bugünkü dile aktaran: Vasfi Bingöl, Ankara, T.D.K. Yayınları, 1979.
Cassirerr, Ernst, *Die Philosophie der Aufklaerung,* Tübingen, 1932.
Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* 5 Cilt, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, 1977.
Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* Ankara, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları.
Gökberk, Macit, *Değişen Dünya, Değişen Dil,* İstanbul, Çağdaş Yayınları 1980.
Gökberk, Macit, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1948.
İnan, Prof. Dr. Afet, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım,* Ankara, 1969.
İnan, Prof. Dr. Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün Elyazıları,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* İstanbul, Muallim Halit Kitaphanesi, 1938.
Kant, İmmanuel, *Werke,* Berlin, 1922-1923.
Kranz, W. - Baydur, S., *Antik Felsefe,* İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948.
Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğu-*

şu ve Gelişimi (1773 - 1923), İstanbul, MEB Devlet Kitapları, (12. Baskı) 1974.
Leibniz, G.W. *Philosophische Werke, V.,* Leipzig, Felix meiner, 1916.
Levend, Agâh Sırrı, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* Ankara, TDK Yayınları, (3. Baskı) 1972).
Öner, Necati, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ankara, 1967.*
Sinanoğlu, Suat, *Türk Hümanizmi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.
Turan, Şerafettin, *Atatürk ve Ulusal Dil,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981.
Türk Dil Kurumu ve Etkinlikleri (Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981.
Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* İstanbul, 1935.
Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Dönemi I, Anadolu'nun Fethi,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
Yücel, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim,* İstanbul, Devlet Basımevi, (1. Baskı) 1938.

MACİT GÖKBERK

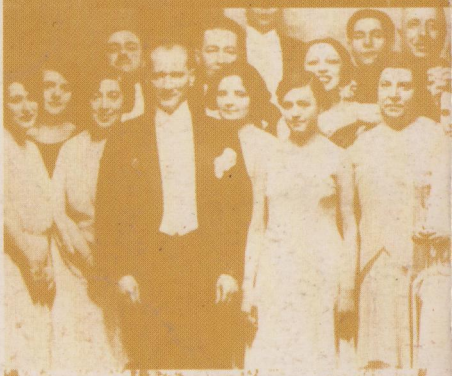
(D. 2 Haziran 1908, Selanik) Felsefe tarihçisi ve yazar, Türkçenin arılaştırılması üzerinde titizlikle durmuş, çalışmalarını bilgi ve dil sorunları üzerinde yoğunlaştırmıştır.

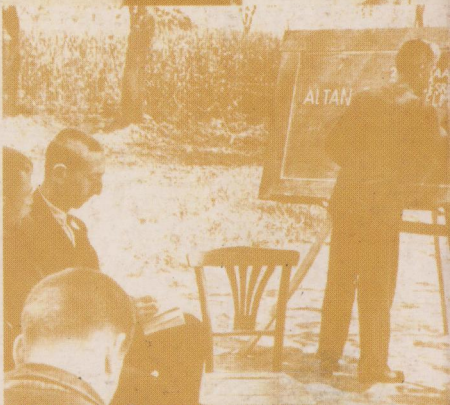
Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İstanbul'a giren ilk birliklerin komutanı Şükrü Naili Paşa'nın oğlu olan Gökberk, ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde, yükseköğrenimi İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde tamamladı (1932). Üniversite Reformu'ndan sonra, 1933-34 yıllarında Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde Hans Reichenbach'ın asistanı oldu ve onun verdiği mantık derslerini Türkçeye çevirdi. Felsefe eğitimini 1935-38 arasında Berlin Üniversitesi'nde sürdürdü. 1940'ta "Die Wissenschaft von der Gessellschaft im System Hegel's und Auguste Comte's" (Hegel ve Auguste Comte'un Sisteminde Toplum Bilimi) adlı çalişmasıyla doktorasını tamamladı. 1941'de Türkiye'ye döndükten sonra doçent oldu. O dö-

nemde aynı fakültede profesör olan Ernst von Aster'in ders notlarını "Felsefe Tarihi Dersleri" (1943) ve "Bilgi Teorisi ve Mantık" (1945) adıyla Türkçeye çevirdi. 1949'da profesörlüğe yükseldi. 1954-1960 ve 1969-76 dönemlerinde Türk Dil Kurumu Başkanlığı yaptı. 1978'de İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinden emekli oldu.

Türk-Alman kültür ilişkilerinin gelişmesine ayrı bir önem veren Gökberk, 1956'da Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu'nun kurulmasına öncülük etti ve 12 yıl süreyle bu kurulun başkanlığını yaptı. Özellikle Alman idealizmi üzerinde uzmanlaşan Gökberk, 18. yüzyıl Aydınlanma dönemine, Kant ve Hegel'e uzanan çalışmalarında Hegel'in devlet felsefesi, Kant ile Herder'in tarih anlayışları üzerinde durmuştur. Başlıca yapıtları, Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları (1948), Felsefe Tarihi (1961), Felsefenin Evrimi (1979) ve Değişen Dünya, Değişen Dil'dir (1980). Ayrıca Felsefe Arşivi'nde "Hegel'in Devlet Felsefesi-Yaşayan Yöntemleriyle" (1972) adlı makaleleri yayımlanmıştır.






ALTAN